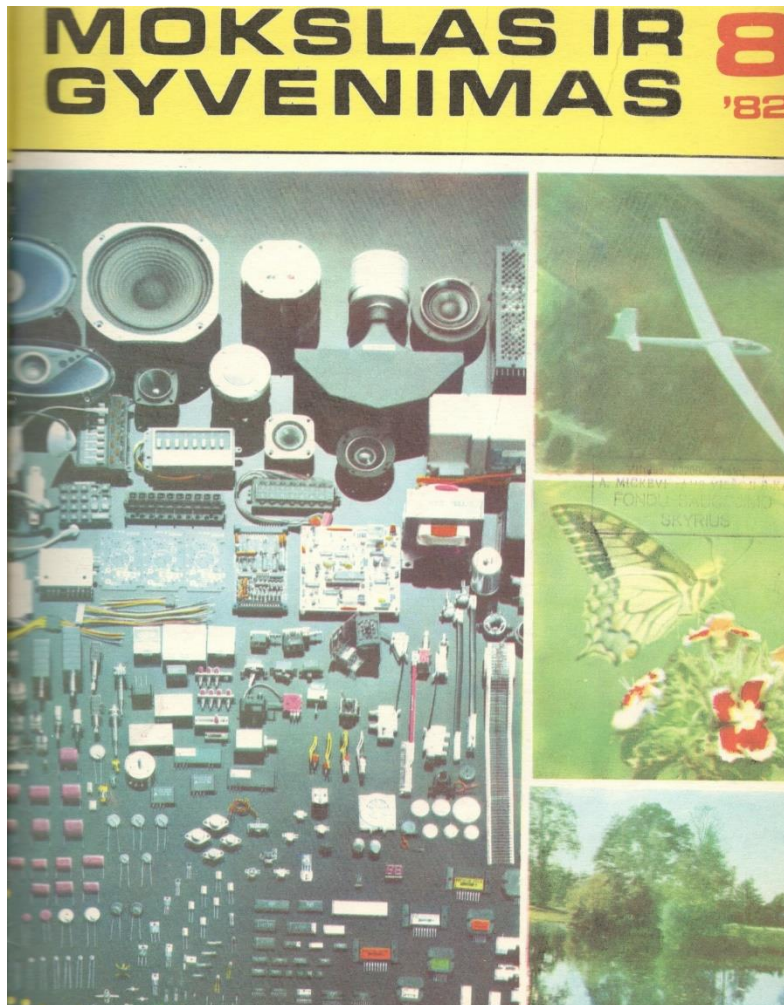

„Mokslas ir gyvenimas“ apie Vilnių 1980-1985 m.

1980–1985 m. – tipiškas socializmo brandos laikotarpis Sovietų Sąjungoje, taip pat ir Sovietų Lietuvoje. A. Mickevičiaus bibliotekos fonduose saugoma daug to laiko periodikos. Pasirinkta vieno mokslinio žurnalo 5 metų publikacijų apžvalga Vilniaus istorijos ir kultūros tematikos požiūriu.

„Mokslas ir gyvenimas“ buvo mokslinis žurnalas, kuriame buvo spausdinami naujausi mokslo pasiekimai, pristatomi išradimai, tyrinėjimai. Ideologinį angažuotumą liudijo redakcijos sudėtis ir medžiagos pateikimo struktūra: lemiamą balsą turėjo LKP vadovai, jų publikacijos visad buvo talpinamos leidinio pradžioje kaip ideologinė nuostata. Kartais juos pakeisdavo politiškai svarbių institucijų vadovų ar autoritetingų tarybinių autorių straipsniai. Jų antraštės būdavo spausdinamos padidintu šriftu ir kartais dar spalviniame fone (pvz., Bronius Vaitkevičius. Lietuvos tarybinio valstybingumo sukūrimas // Mokslas ir gyvenimas, 1983, Nr.12, p. 2-3). Pasikeitus TSKP CK sekretoriui, „Mokslas ir gyvenimas“ privalomai informuodavo apie tai savo skaitytojus, jam skirdavo visą atvartą: Antrajame viršelio puslapyje būdavo pateikiama politiko nuotrauka ir biografija (apie K. Černenką, 1984/3, apie M. Gorbačiovą 1985/4), o kitame puslapyje buvo publikuojama jo kalba. Tokiu pačiu būdu pranešama apie aukštų partijos veikėjų apdovanojimus (apie L. Brežnevą, 1982/1). Toliau jau aptinkame ir neideologizuotų ar beveik neideologizuotų publikacijų iš įvairių sričių, taip pat iš senosios Lietuvos istorijos, kultūros, kalbos, baltų etnogenezės, jų pasaulėžiūros, (pvz. 1980/3, p. 26-27), filosofijos (1983/2, p.22).

Žurnalo pirmojo straipsnio autorius paprastai būdavo Pirmasis LKP sekretorius P. Griškevičius ar ideologiškai patikimi Romas Šarmaitis, Vladas Niunka, Lionginas Šepetys. Žurnalo viduryje galima rasti ne tik oficialiųjų

istorikų Juozo Jurginio ar Broniaus Vaitkevičiaus, bet ir mokslines Romo Batūros, Broniaus Dundulio, Juozo Barzdaičio (Juozas Barzdaitis. Pažiūros į krikščionybę senovės Lietuvoje // Mokslas ir gyvenimas, 1982, Nr. 5, p. 22-24), Edvardo Gudavičiaus publikacijas (Edvardas Gudavičius. Mindaugo įsigalėjimas Lietuvoje // Mokslas ir gyvenimas, 1983, Nr.6, p. 30-31).

KĘSTUTIS

Akad. JUOZAS JURGINIS

Jeigu dabar kas suskaičiuotų, kiek lietuvių turi Gedimino, Kęstučio, Algirdo. Vytauto ir kitų kunigaikščių pagoniškus vardus ir iš jų gausumo spręstų apie vardo populiarumą, pirmoji vieta, be abejojimo, atitektų Vytautui ir visai į konkursą nepatektų Jogaila. Kodėl? Argi dėl to, kad jis atsisakė pagonybės, krikštijosi, vedė Jadvygą ir sėdėjo Lenkijos karaliaus sostą? Juk ir Vytautas krikštijosi ir dargi ne vieną kartą, bėgo pas priešą, ieškodamas pagalbos.

Istorikai dėl Krėvos sutarties sudarymo 1385 m. ir išvykimo karaliauti į Lenkiją Jogailos nesmerkia, nes jis, tapdamas dviejų valstybių valdovu ir sujungdamas jų karines jėgas, sudarė sąlygas Žalgirio mūšiui laimėti. Lenkų istoriografijoje tautiniams sumetimams sukeltas ginčas, kuriam: Jogailai ar Vytautui priklauso to mūšio karvedžio garbė, yra tuščias. Abu tie vyrai buvo lietuviai, pūsholai, Gedimino anūkai, abu beveik

tino Lietuvą kaip savo tėvynę. Jogailą pasmerkė ne istorikai, ne oficialūs patarėjimai, o visuomenės viešoji nuomonė, turėdama moralinį pagrindą. Jogaila atsisakė už savo dedės Kęstučio mirtį, nuo kurios šimet sueina 600 metų. Kęstutis pasmaugtas Krėvos pilyje 1382 m. Tais pačiais metais Jogaila sutiko atiduoti Teutonų (Vokiečių) ordinui Žemaitiją, kurią atkakliausiai gynė Kęstutis. Atsisakymą nuo Žemaitijos net tris kartus (1384, 1389 ir 1398 m.) tvirtino Vytautas.

Kęstučio mirties ir Žemaitijos perleidimo Ordinui metų sutapimas nebuvo atsitiktinis. A. Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“ (1936 m.) apie tuos įvykius taip pasakyta: „Taip tad liūdnei baigė savo dienas sviesiausia pagoniškosios Lietuvos asmenybė. Be to, tai buvo paskutinis senosios kartos valdovas. Po jo atėjo jaunesnioji karta, kuri pakreipė Lietuvos valstybės likimą kita vaga, prisidėjo prie krikščioniškosios Vakarų kultūros“. Va-

dinasi. Kęstutis, nors buvo šviesi asmenybė, bet gynė atgyvenusią savo amžių pagonybę, todėl istorija paliko jį Jogailos ir Vytauto nuopelnų šešėlyje.

Pažiūra, kad lietuvių kovos su kryžiuočiais reiškė religinį karą tarp pagonybės ir krikščionybės, tebėra gajai ligi šiol. Netgi labai atsakingoje spaudoje drįstama teigti, kad 1387 m. krikštijant aukštaičius, žemaičiai nebuvo krikštijami dėl jų fanatiško prisirišimo prie pagonybės, o ne todėl, kad Jogaila ir Vytautas, atiduodami Žemaitiją Ordinui, buvo atsisakę nuo teisės ją valdyti. Ką gynė ir dėl ko žuvo Kęstutis, matyti iš tų šaltinių, kuriais remdamasis A. Kučinskas 1938 m. parašė jo biografiją.

Kronikose užrašyta, kad 1345–1382 m. laikotarpiu, kada Kęstutis buvo Trakų kunigaikštis ir valdė Žemaitiją, Teutonų ordinas suruošė 70, o Livonijos ordinas — 30 žygių. Galimas daktas, kad tų žygių buvo daugiau, kronikos ne visus aprašė, nutylėjo tuos, kurie kryžiuočiams buvo nesėkmingi. Iš visų Lietuvos kunigaikščių Kęstutis teko daugiausia kariauti su kryžiuočiais, su ordinų riteriais ir jų talkininkais, atvykusiais iš įvairių Europos šalių. Abiejų ordinų vyriausiu magistru tuomet buvo kronikų autorių už narsumą ir sumanumą išaukštintas Vinrichas fon Kniprodė.

Kryžiuočių nukariavus Prūsijos, Latvijos ir Estijos teritorijas skyrė Lietuva. Žemaitijos kilyje įsiterpusi ligi Baltijos jūros. Pabaltijį atsiradusi didelė Ordino didžiojo magistro valdoma valstybė, vienu kraštu siekusi Suomijos įlanką, o kitu — Oderio žiotis, buvo į dvi dalis skiriama Žemaitijos, kurią žūbtūt kryžiuočiams reikėjo užimti.

Nepakanka pasakyti, kad krikščionybė Ordinui buvo tik užkariavimų skraistė: katalikybė buvo ne skraistė, o ideologinis pagrindas. Kronikos parašytos ne mums pasisakytai, o to meto tikintiesiems nuiteikti. Jose mirgėte mirga tokie teigimai, kaip: velnio paskatinti Algirdas su Kęstučiu krikščionis vėl užpuolė; Kęstutis su savo velniška veisle padarė krikščionims daug bloga; abu kunigaikščiai su nežmoniška kariuomene atėjo krikščionių pražudyti; lietuvius velnias sluntė. Jei kryžiuočiams žygis pasisekdavo, kronikų autoriai džiaugdavosi, kad dievas saviems padėjo; dievas labai norėjęs, kad krikščionys triumfuotų; dievas norėjęs, kad lietuviai mirytų tą dieną, kada Kristus už mus kentėjo; su dievo pagalba mūšiskiai džiūgaudami grįžo namo. Kronikų autoriai patys tikėjo ir kitus tikino, kad karas su pagonimis yra šventas, kad vieni kariaudami stovi dievo, o kiti — velnio pusėje. Tai atitiko vėlyviausiais viduramžiais viešpatavusią religinę pasaulėžiūrą.

Ordino karinę jėgą sudarė ne tik jo riteriai vienuoliai su tarnais, bet ir jų talkininkai, apsigaubę baltais su juodu kryžium apsiaustais. Jie su pasididžiavimu žudė pagonis, jeigu tik galėjo. Kariauti prieš lietuvius jie vyko, siekdami įvairių tikslų. Vienus viliojo krikščionybės platinimo idėja, kitus traukė karo garbė ir viltis greičiau pasidaryti riterius, trečias — nuotykių ieškojimas, ketvirtas — atgaila už nuodėmes, kurių atleidima už dalyvavimą kryžiaus žygiuose skelbė popiežius. Asmeniniai tikslai buvo skirtingi, bet jie tikėjo tuo, ką skelbė katalikų bažnyčia: kad pagonys yra nedorėliai, laukiniai, velnio tarnai, visokių blogybių kaltininkai. Ordino riterius ir jų talkininkus

MINDAUGAS

VYTENIS

GEDIMINAS

tolimesnes Lietuvos žemes, net į rusų, baltarusių, ukrainiečių ir kitų tautų miestus ir kaimus.

Karai, didelių duoklių mokėjimas, didžiuliai materialiniai nuostoliai, ekonomi-

Sios iliustracijos perspausdinamos iš Aleksandro Gvaninio (1538–1614) knygos „Sarmatiae Europaeae descriptio“.

Į Lietuvą Aleksandras Gvaninis iš Italijos atvyko su tėvu. Buvo LDK karininkas, Zygimanto Augusto ir Stepono Batoro laikų istorikas. Jo knyga „Europos Sarmatijos aprašymas“ pirmą kartą išleista 1578 m. ir susilaukė daugelio leidimų bei vertimų. Bene įdomiausias ir turtingiausias duomenų yra 1611 m. leidimas, kuriame, be kita ko, pateikiama gausių žinių apie Lietuvos gamtą, papročius, lietuvių drabužius, religiją.

Visi „Europos Sarmatijos aprašymai“ gražiai iliustruoti raižiniais: mūšių scenomis, kunigaikščių portretais. Dailininkai nenurodyti.

kos ir kultūros raidos stabdymas, nuolatinė grėsmė politiniam savarankiškumui formavo pažiūras į užpuolejų religiją — krikščionybę. Lietuvių liaudies masės jos neapkenė, dar labiau prisirišo prie senolių tikybos.

Tačiau aprikstyti Lietuvą nebuvo atsisakyta. Kronikose minimos pavidės lietuvių, įvairiu metu priėmusių krikštą ir kovojusių prieš pagonis, rodo, jog feodalių dalis krypo į krikščionybę. Jau iki Mindaugo krikšto krikščionybę priėmė kilmingi Lietuvos feodaliai, pvz., Tučė, Milgerinas, Gineika. Kunigaikštis Tautvilas, kovojęs prieš Mindaugą dėl Lietuvos sosto, taip pat apsikrikštijo. Pagaliau Lietuvos didysis kunigaikštis Mindaugas „nušuntė pas popiežių (pasuntinius) ir priėmė krikštą“ (Lietuvos metraštis. V., 1971, p. 55). 1251 m. Mindaugas, jo žmona Morta, sūnūs, jo dvariečiai ir kai kurie didikai buvo aprikstyti. Popiežiaus Inocento IV bulėje yra pasakyta, kad krikštą priėmė daugybė pagonių — **numerosa multitudo paganorum**. Mindaugas buvo karūnuotas karaliumi.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio krikštas buvo labai svarbus įvykis Lietuvos, ir Pabaltijo gyvenime. Priimdamas krikščionybę, Mindaugas siekė sustiprinti savo kaip valdovo pozicijas, Lietuvos nepriklausomybę, jos vieningumą, politinę ir karinę galybę. Jis užmezgė tiesioginius ryšius su popiežiumi, gavo pastarojo garantijas dėl dinastijos tęsimo. Norėdamas susilpninti Ordino įtaką, jis išsirūpino, kad Lietuvos vyskupas būtų nepavalduis kryžiuočiams. Be to, Mindaugui buvo suteiktos apaštalavimo pareigos nekatalikiškame kaimynų pasaulyje. Žingsnis po žingsnio didysis kunigaikštis išsirūpino panašias teises, kurias turėjo Lenkijos ir kitų Europos katalikiškų valstybių karaliai. Mindaugo pozicijų ir jo valstybės stiprėjimas smarkiai apribojo vokiečių politinę įtaką Lietuvoje. Ryga ir riteriai ėmė reikšti nepasitenkinimą, ypač tuo, kad prie karaliaus gyvos galvos vienas jo sūnų būtų vainikuotas, kad popiežius paskyrė Lietuvos vyskupu Kristijoną, „be jokio tarpininko priklausantį apaštalų sostui“ (LIS, I, 46).

Nors Mindaugo apsikrikštijimas kiek sumažino Ordino agresyvumą, bet pastarasis neatsisakė savo ekspansionistinių tikslų. Nuolatiniai riterių ir žemaičių susirėmimai privėdė prie garsojo Durbės mūšio, kuriame buvo sutriuškinta didžiulė Ordino ir jo talkininkų kariuomenė. Prasidėjo teutonų pavergtų tautų sukilimas, jis apėmė Žemgalą, kuršius, estų, prūsų ir vakarinių lietuvių žemes. Visa tai labai susilpnino Ordiną. Tada sumažėjo

ir Mindaugo galybė, susvyravo krikščionybės pozicijos Lietuvoje. Durbės mūšio pasekmėmis nedelsiant pasinaudojo Mindaugo priešininkai. Ypač maištingas pasirodė Žemaičių kunigaikštis Treniota. Jį rėmė kunigaikščiai Tautvilas ir Daumantas. Treniota pritarė ir kaimyninės valstybės, trokštančios Mindaugo katalikiškos karalystės žlugimo, LDK susilpnėjimo. Mindaugas buvo nužudytas. Lietuvos valdovu tapo Treniota. Lietuva liko pagoniška.

Livonijos eiluiotoje kronikoje yra išdėstytas Treniotos ir žemaičių pasikalbėjimas su Mindaugu. Tiesa, kronika parašyta XIII a. pabaigoje, praėjus nemažam laikui tarpui po Mindaugo ir Treniotos žuvimo. Bet nepaisant galimų netikslumų, joje užfiksuotos lietuvių (žemaičių) pažiūros į krikščionybę ir kryžiuočius.

Treniotos ir žemaičių kalba rodo, juos buvus įsitikinusius, jog Ordinas, vokiečiai tik siekia pavergti Lietuvą. Mindaugui buvo sakoma: „Vokiečiai jei tik žemaičius nugalėtų, tuoj pražūtų ir garbė tavo, ir valstybė, valdinui turėtum likti su visa šeima savo“. Vadinasi, Treniota ir žemaičiai laikėsi nuomonės, kad Mindaugo apsikrikštijimas ir susidraugavimas su kryžiuočiais yra Lietuvai kenksminga politika. Jie atvirai kalbėjo, kad didysis kunigaikštis, draugaudamas su vokiečių riteriais, elgiasi neprotingai: „Tavo čia didi kvailybė“. Žodžiu, Treniota ir žemaičiai smerkė Lietuvos karaliaus apsikrikštijimą, laikydami tai lietuvių ir žemaičių išdavimu: „Nepatinka žemaičiams toks elgesys tavo“.

Suprasdami, kad artimiausias Ordino tikslas juos pavergti, žemaičiai buvo ypatingai prieiški krikščioniškiems riteriams. Jie reikalavo, kad ir Mindaugas eitų su jais, dar daugiau, — kad jis pasiduoų žemaičių įtakai, net kad jis „dėl savo garbės turi laikytis jų nurodymų“. O tie nurodymai buvo labai kardinalūs: kad Mindaugas atsisakytų krikšto ir nutrauktų gerus santykius su Ordinu, kad „mestų jis krikščionis“ ir stiprintų draugystę su savo broliais — pagonimis žemaičiais, pasikliautų pastarųjų valia. „Jei nuo Kristaus būsi laisvas, — įrodinėjo Treniota, — žemaičiai tau pagelbės, nuosi-džiai jie tave myli: reik su jais iš vieno eiti ir mesti krikščionybę“.

Išidėmėtina, jog Treniota prisispyręs reikalavo ne tik tai, kad Mindaugas mestų krikščionybę, bet kad jis apšamai „krikščionybę nesirūpintų“, o įsijungtų į kovą prieš krikščionis.

Žinoma, eitume per toli, jei Treniotos ir žemaičių pasisakymuose ieškotume krikščionybės esmės kritikos. Taip pat klystume, jei darytume išvadą, kad Treniota, taip pat kiti lietuviai krikščionybę laikė apskritai klaidinga religija. Visa ta kalba byloja, kad jos autoriai religiją laikė gentiniu reikalu.

Vertinant Treniotos ir kitų lietuvių pažiūras, jų priešiškumą krikščionims, reikia pabrėžti, kad jie pagrįstai žiūrėjo į Ordiną kaip į agresorių, siekiantį pavergti Lietuvą. Tačiau nepaisant taiklių Treniotos pasakymų, jis ir jo palydovai žemaičiai nesuprato krikščionybės galimo veiksmingo ideologinio vaidmens, formuojantis ir vystantis feodaliniais visuomeniniams santykiams Lietuvoje. Jis nematė, kad senoji lietuvių religija atgyveno savo amžių ir kad ją neišvengiamai turi pakeisti krikščionybė, nekaltant apie tai, kad pagonybės skelbiami religiniai teiginiai yra nemažiau neteisingi, kaip ir krikščionybės teiginiai, kad pagonių die-

Sukako 375 metai, kai prie Salaspilio (Latvijos TSR) buvo sumušta keleriopai didesnė Švedijos karaliaus Karolio IX kariuomenė, atėjusi užkariauti Latvijos ir Estijos.

PERGALĖ PRIE SALASPILIO

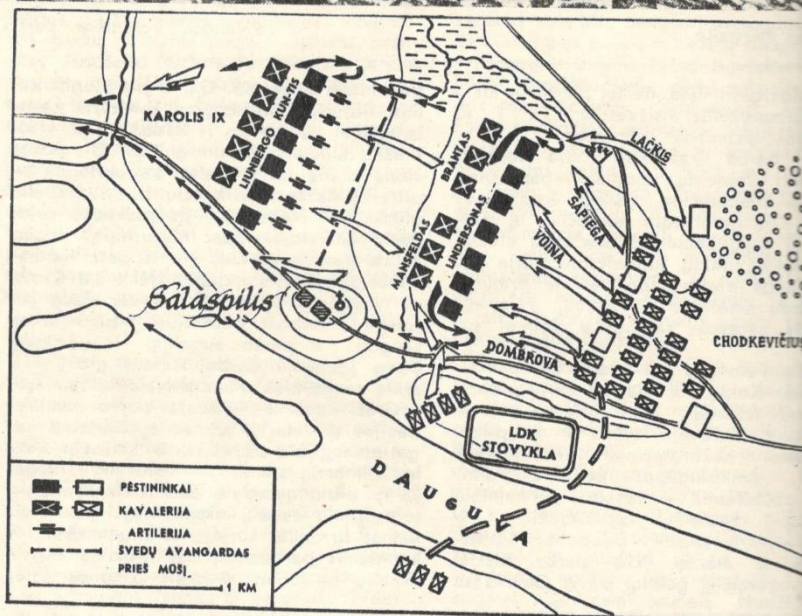
Ist. k. ANTANAS TYLA

Kai XVI a. antroje pusėje Livonija — dabartinė Latvija ir Estija — susijungė su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste (LDK), o vėliau — su Lietuvos ir Lenkijos valstybe, niekas nenujautė, kiek jėgų ir lėšų prireiks jos apsaugai ir gynimui nuo išaugusios, politiškai sutvirtėjusios ir pagaliau moderniškiausią XVII a. kariuomenę sukūrusios Švedijos karalystės. Siekdama užvaldyti visus Baltijos krantus ir paversti Baltiją savo „vidaus ežeru“, Švedija pirmiausia norėjo paimti Livoniją, ypač peiningą Rygos uostą, per kurį į Vakarų Europą buvo eksportuojami Lietuvos linai ir miško medžiaga, Baltarusijos kanapės, grūdai ir kita žaliava. 1600 m. švedai, įsiveržę į Livoniją, pradėjo ilgą, vos ne 30 metų su pertraukomis trukusį karą su Lietuva ir Lenkija. Didžiausią šio karo našą turėjo pakelti LDK. 1600–1601 m. švedams pavyko ateiti iki Dauguvos ir net pasiekti etnografinės Lietuvos sienas. Tačiau greitai įsiveržėlius išstūmė Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė. Nesėkmė atgrasė Švedijos karalių. 1604 m. karaliumi buvo išrinktas Ziudermanlandijos kunigaikštis, kuris pasivadino Karoliu IX. Jis nutarė užvaldyti visą Livoniją. Suverba vęs į savo kariuomenę geriausius ir labiausiai patyrusius kareivius iš Vokietijos, Anglijos, Škotijos, Prancūzijos, Nyderlandų, sutelkęs savo krašto gyventojus, iš viso surinkęs 14 tūkst. karių, 1605 m. rugpjūčio mėn. 40 karo laivų jis išplaukė į Livoniją.

Kariuomenė išsilaipino keliose strategiškai svarbiose vietose: generolas Joachimas Mansfeldas su 4 tūkst. karių prie Dauguvos žiočių, netoli Rygos, generolas Andersas Lindersonas su 5 tūkst. karių prie Talino (Revelio), pats karalius su tiek pat karių prie Piarnu uosto. Pagal iš anksto parengtą planą visos trys armijos turėjo susijungti ir priversti kapituliuoti Rygą.

Išvykdamas iš Švedijos, Karolis IX nieko nežinojo apie Salaspilį (tuomet Kirholmą), esantį maždaug 15 km į rytus nuo Rygos, dešiniajame Dauguvos krante. Nežinojo tos vietos ir nenujautė, kokia jam bus lemtinga, kokią baimę ir nešlovę ten patirs. Išlipdamas iš laivo ties Piarnu, jis nė netarė, kad turės galvofrūkčiais grįžti be palydos ir kariuomenės.

Tuo metu, kai Karolio IX kariuomenė kėlėsi į Livoniją, Livonijos gynybai vadovavęs Lietuvos didysis etmonas Jonas Karolis Chodkevičius (Katkevičius, Katkus), palyginti su negausia kariuomene — 2400 raitelių ir 1000 pėstininkų — stovėjo prie Tartu. Dėl karaliaus abuojumo kariai buvo linkę labiau maištauti, o ne kariauti, nes

negaudavo algos, trūko maisto. Laimė, tuo metu buvo atsiųsta 100 tūkst. auksinų. Tas padėjo sudrausminti samdytinę kariuomenę.

Turėdamas keleriopai mažesnę už priešininką kariuomenę, Lietuvos etmonas planavo pulti ir sutriuškinti kiekvieną Karolio IX desantą atskirai, neleisti jiems susijungti. Tuo metu Mansfeldo daliniai pradėjo siausti Rygą. Rygiečių prašomas, etmonas, palikęs gurguolę, išskubėjo su kariuomene prie Rygos. Pakeliui sužinojęs, kad Daugavgrivos įgula, vadovaujama komendanto, Upytės pakamario Stanislovo Bialozoro, sėkmingai atrėmė įsiveržėlius, o rygiečiai (jiems padėjo apie 100 šiaulių ekonomijos valstiečių) patys sėkmingai atmuša atakas, pasuko atgal. Tikėjosi suduoti smūgį iš Talino į pietus žygiuojančiam Lindersonui. Pastarasis, nepasitikėdamas savo jėgomis, vengė mūšio ir, pasinaudodamas miško priedanga, nuskubėjo susijungti su Karolio IX armija. Rugsėjo viduryje abi armijos ties Piarnu susijungė ir, pakeitęs keliu lydimos laivų, o iš sausumos apsaugotos tankios miško juostos, patraukė prie Rygos ir susijungė su Mansfeldo daliniais. Lietuvos etmonui nepavyko įgyvendinti

savo plano. Tačiau jis ryžosi nei priešui Rygos. Žygiuodamas į Rygą Cesio jis sustojo ir 8 dienas tvarkė kariuomenę, neslėpdamas nuo karių priešininko armija daug gausesnė to labai pavojinga. Rugsėjo 25–26 monas su kariuomene nužygiavo 80 įsirengė stovyklą tarp Salaspilio ir Lik. Jis buvo numatęs čia stoti į atvirą su priešu, nes, netekus Rygos, toliau ti Livoniją būtų neįmanoma.

Sužinojęs apie Lietuvos etmono mą prie Rygos, Karolis IX sušaukė tarybą, kuri nutarė stoti į mūšį. Tada Karolis IX pareiškė, kad jam nere net visos kariuomenės, lietuviai tuoj bėgiosią. Didesnę patirtį kare su Lietuvos kariuomene turėjęs Lindersonas per „Greičiau jūsų didybė pamatys Da atgal tekančią, negu lietuvius ir jų bėgančius“. Įspėtas karalius nutarė traukti Rygą apguliusius dalinius ir žy prieš Chodkevičių su visa daugiau ke tūkst. karių kariuomene. Lietuvos etm atėjus į pagalbą savanorių daliniams i tuvos ir Kuršo kunigaikščiui Fridrich 300 raitelių, prie Salaspilio turėjo

MINDAUGAS — raizinyš iš Aleksandro Gvaninio (1538—1614) knygos „Sarmatiae Europaeae descriptio“.

MINDAUGO ĮSIGALĖJIMAS LIETUVOJE

Ist. k. EDVARDAS GUDAVIČIUS

Lietuvos feodalinės valstybės susikūrimo ir jos egzistavimo pirmųjų dešimtmečių politinę istoriją siejame su Mindaugo vardu. Šio laikotarpio įvykių seka yra tokia. Mindaugas nužudė besivaržančius su juo kunigaikščius ir, manoma, sujungė Lietuvą XIII a. 4 dešimtmčio antroje pusėje. 1248 ar 1249 m. jis išvijo savo brolėnus Tautvilą ir Edivydą, pagrobė jų žemes. Išvytuosius parėmė jų motinos brolis Zemaičių kunigaikštis Vyktintas. Haličo-Voluinės kunigaikštija, jotvingiai, Rygos arkivyskupas ir Livonijos ordinas. Pastarasis 1250 m. apgūė Mindaugą jo pilyje, bet jos nepaėmė. 1251 m. Mindaugas apsikrikštijo, ir Livonijos ordinas tapo jo sąjungininku. 1251 m. antroje pusėje ar 1252 m. Mindaugą Vorutos pilyje nesėkmingai buvo apgulusi Tautvilas, Haličo-Voluinės ir jotvingių kariuomenė. Atsakomasis Mindaugo žygis prieš Vyktinto pyli taip pat sužlugo (manoma, kad jo metu žuvo Vyktintas). Tautvilas Zemaičiuose laikėsi iki 1253 m., tada turėjo bėgti pas Haličo kunigaikštį. Tais pačiais 1253 m. Mindaugas vainikavosi karaliumi. Jam dar teko atlaikyti sunkų 1253—1254 m. žiemos karą su Haličo-Volaine (1255 m. buvo sudaryta taika). 1262 m., mirus žmonai Mortai, Mindaugas pagrobė jos seserį — Nalšios (manoma, Šiaurės rytų Lie-

tuvos) kunigaikščio Daumanto žmoną. Daumantas susimokė su artimiausiu Mindaugo patarėju Treniota, 1263 m. jį nužudė Mindaugą ir Treniota pagrobė valdžią. Pastarąjį 1265 m. nužudė Mindaugo tarnai. Valdžia atiteko Haličo-Voluinės remiamam vyriausiajam Mindaugo sūnui Vaišvilkiui. Apie visus šiuos įvykius šaltiniai mažai tepasako. Tik trapios hipotezės apibrėžia pirminės Mindaugo kunigaikštijos, iš kur jis užvaldė visą Lietuvą, bei jo svarbios ar svarbiausios pilies Vorutos vietą. Lietuvos valstybės susidarymas ir Mindaugo valdymas, tokie, kaip mes esame įpratę juos suvokti, yra tik tam tikra istorinių duomenų konstravimo schema. Pasakyti ką nors nauja, tais duomenimis remiantis, sunku. Tačiau vis dėlto verta kai kuriuos faktus dar šiek tiek aptarti.

Istorinėje literatūroje jau buvo atkreiptas dėmesys į Livonijos eiluootosios kronikos pasakymą, kad žygiuodami prieš Mindaugą, Livonijos kryžiuočiai ėjo „per Nalšią į Lietuvą“. „Lietuva“ čia suprantama siauriau, tai tiesiogiai Mindaugo valdoma žemė, jo domenas. Dėl Nalšios vietos yra įvairių nuomonių, tačiau neabejotina, kad Mindaugo kunigaikštijos („Lietuvos“ siaurąja prasme) būta į pietus nuo Nalšios.

XIII a. ketvirtąjo dešimtmečio Li-

vonijos aktai apibrėžia Žemgalos, Vokietijos pietines sienas Nemuno, Nemunio ir Nerimi. Tuo metu nei Žemgalos dar nebuvo nukariauta, o ką kalbėti apie čia minimas lietuvių žemes. Atitai išdėsto tik artimiausios vokiečių ekspansijos programą, kurią visiškai sužlugdė Saulės mūšis. Tačiau kiekviena planuojama agresija pirmiausia įvertinama (žinoma, agresorių požiūriu) realiais įvykių ribas. Šiuo atveju tokia riba laikoma Neris upė: į pietus nuo jos, matyt, būta kažkokios jėgos, su kuria reikėjo skaitytis.

1253—1254 m. žiemos karo tarp Lietuvos ir Haličo-Voluinės metu pastarųjų kunigaikštijų kariuomenė puolė, o lietuviai atkakliai gynėsi. Persvaros nepajėgė viena pusė. Aprašantis šį karą Hipatijaus metraštinis primygtinai nurodo, kad Haličo kariuomenė veikė trumpą laiką antpuoliais neatitrukdama nuo savo bėgų. Tokiomis aplinkybėmis sunku patikėti, kad ji būtų leidusi giliai į priekį teritoriją. Hipatijaus metraštinis sako, kad, paėmę Gardiną, haličėnai nusuko Mindaugo „šalies tėvoniją“. Iš to galima spręsti, kad Mindaugo domeno būta šiaurę nuo Gardino (ir, žinoma, į pietus nuo Neris).

Kai Vaišvilko šalininkai nužudė valdžią užgrobusį Treniotą, Vaišvilka, kaip savo teisėto valdovo sūnų, su didžiausiu priėmimu priėmė Lietuvą. Hipatijaus metraštinis toliau nurodo, kad Vaišvilką į pagalbą su didele kariuomene atvyko vienas Haličo kunigaikščių Švarnas. Su šia pagalba Vaišvilkas nuvygiavo į Lietuvą (šių dienų Ukmergės apylinkes) ir Nalšią, nugalėjo savo priešus ir grįžo atgal „pas savo“. Visas aprašymas parodo, kad „Lietuva“ čia irgi suvokiama tiesioginės Mindaugo-Vaišvilko valdos prasme. Ji yra kažkur pietuose, nes į ją netrukdomai ateina haličėnų paspartis, su kuria žygiuojama jau į šiaurę nuo Neris, kaip matyti iš Deltuvos paminėjimo.

Visi šie duomenys leidžia Mindaugo kunigaikštiją sieti su šių dienų Drūkšiais. Apibrėžti jos konkrečias ribas yra kebliau. Galbūt į ją įėjo ir Vilnius, bet kas nors tiksliau apie tai sunku pasakyti.

1219 m. lietuvių taikos sutarties su Volaine aprašymas lietuvių kunigaikštijos priekyje nurodo 5 vyresnius kunigaikščius, tarp jų ir Mindaugą. Mažometu metu Lietuvoje gyvuojant tautų konfederacijai, kuriai vadovauja kelių kunigaikščių kolektyvus senjoratas. Tokie senjoratai būta jau ir pačioje XIII a. pradžioje. 1205 m. kritęs kovoje prieš Livonijos vokiečius kunigaikštis Zveigutis tebuvo tik kažkokio didesnio kunigaikščio (Henrikas Latvius nenurodo jo vardo) vasalas. Šis Zveigutis senjoras 1207 m. surengė keršto žygį, kuriam kariuomenė buvo renkama „visoje Lietuvoje“.

Livonijos eiluootoji kronika apibūdina Mindaugą kaip penktąjį dešimtmečio lietuvių „vyriausiąjį karalių“. Šaltiniai rodo tuo metu buvus ir daug kitų „karalių“. Hipatijaus metraštinis 1235 m. įrašą (galbūt čia kalbama apie 1237—1238 m. įvykius) teigiama, kad Volaine suteikė pagalbą „Mindaugo Lietuvai“. Nesunku iš to spręsti, kad tuo metu būta ir „ne Mindaugo Lietuvos“. Tas pats metraštinis nurodo, kad 1248—1249 m. išvydė brolėnus Tautvilą ir Edivydą iš jų žemės. Mindaugas užvaldė didžiulius turtus ir

L. STUOKA-GUCEVIČIUS. Portreto autentiškumas ir kilmės pagrįstumas

Prof. EDUARDAS BUDREIKA

Iki šiolie nebuvo atlikta įžymaus lietuvių architekto, senojo Vilniaus universiteto profesoriaus Lauryno Stuokos-Gucevičiaus portreto identifikavimo gilesnių studijų. Tai padaryti yra būtina ir todėl, kad niekieno iš jo amžininkų neturime tiek daug mūsų pasiekusių atvaizdų. Kuris atvaizdas autentiškiausias, sukurtas jam pačiam pozuojant? Kas buvo autentiško portreto autorius? Juk paplitusi versija apie dailininko Juzefo Hilaro Giovackio (1789. I. 14—1858. XII. 21) autorystę (1 pav.) yra neįtikima, nes L. Stuokos-Gucevičiaus mirties dieną jam tebuvo devyneri metai.

Kaip žinoma, L. Stuoka-Gucevičius gimė Migonijų kaime netoli Kupiškio, 1753 m. vasarą ir ty patį metų rugpjūčio 5 d. Palėvenėje buvo pakrikštytas Laurencijaus vardu, o mirė Vilniuje 1798 m. gruodžio 11 d. 4 val. ryto. Tuo būdu autentiškas jo portretas galėjo būti sukurtas tik tai tapytojas ar skulptorius ir vėliau grafikų litografuotas ar išraižytas medyje. Apie fotografinį L. Stuokos-Gucevičiaus atvaizdą negali būti nė kalbos, nes šios rūšies portretai Vilniuje atsirado tik penkiasdešimt metų po jo mirties.

Papildomos medžiagos susikaupė ir L. Stuokos-Gucevičiaus kilmę patvirtinti. Išlikęs jo krikšto metrikų išrašas seniai kelia abejonių ne tik dėl sulenkintų pavardžių (pavyzdžiui, pagal archyvinius dokumentus Masiulevskių Migonyje nei tuo laiku, nei vėliau nebūta, gyveno tik Masiuliai ir pan.), bet svarbiausia — dėl to, kad Migonijų kaimas anuo metu priklausė Anykščių klebonijai, o metrikų išrašė pažymėta, jog Kupiškio(l). Be to, krikšto metrikų išrašo turinys neturi analogų tarp panašių to laikotarpio dokumentų, kur būtų teigiama... „žemiau pasirašęs brolis Petras Bronevičius, Palėvenės bažnyčios klebonas, patvirtina, kad brolis Dominikas Felkerzembas (iš kitų dokumentų žinomas kaip Vilniaus gyventojas! — E. B.) pakrikštijo Laurencijų“... Pirmasis šio metrikų išrašo tikrumas dar 1938 m. suabejojo žinomas lenkų istorikas Euzebijus Lapo-
cinski, ilgus metus dirbęs Vilniaus ar-

chyvuose. Visa tai paskatino dar pastidijuoti archyvų fonduose.

I

Nelabai seniai Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne apliktas architektas L. Stuokos-Gucevičiaus sūnaus Stanislovo testamentas, rašytas 1864 m. gegužės 15 d. Pirmoje testamentinio pastraipoje minima: „...mano mirusios motinos aliejinis portretas, kuris prieš 40 metų išisą šimtmėčio ketvirtį užėmė tinkamą vietą“... Kaip nustatyta, šis Jono Rustemo (1740—1835) tapytas Bogumilos Hermanovskytės-Gucevičienės portretas dabar yra eksponuojamas Vilniaus paveikslų galerijoje. Galima manyti, kad ir kiti portretai, aptarti testamente, taip pat pateko muziejui. Antroje testamentinio pastraipoje: „...mano tėvo portretas...“ (etlikimo technika nepaminėta — E. B.). Iš tikrųjų — Vilniaus dailės muziejaus fonduose yra net keli litografuoti atspaudai iš tapybiškai ar skulptūriškai atlikto Lauryno Stuokos-Gucevičiaus portreto originalo. Visuose portretuojamasis vilki ta pačią universiteto profesoriaus toga, o jo veidas pasuktas į kairę. Tik viename galva pasukta į dešinę (3 pav.). Šios litografijos autoriumi laikomas Juzefas Ozemblovskis (1804—1878). Dailininko gyvenimo metai rodo, jog parašyti šį portretą spaudai jis galėjo tik turėdamas originalą, sukurtą kito, anksčiau gyvenusio dailininko. Šis portretas buvo mažiausiai žinomas ir tik neseniai imtas publikuoti spaudoje. Kelis kartus padidintas, jis panaudotas ir 225-ųjų Lauryno Stuokos-Gucevičiaus gimimo metinių minėjimo (1978 IX. 29) plakate. Pastebėta, jog šiame portrete labiau nei kitur portretuojamojo veido bruožai artimiausi Lietuvos rytų aukštaičio tipui. Čia ir psichologinė charakteristika labiausiai atitinka atvaizdo originalą. Kai kurie požymiai rodo, kad šio portreto originalo kūrėju galėjo būti Pranciškus Smuglevičius (1745—1807). Antroje testamentinio pastraipoje toliau rašoma: „...keturi nedideli gipsiniai biustai

— Kosciuškos, kunigaikščio Juzefo, Adomo Mickevičiaus ir Lauryno Gucevičiaus“. Prieš keliolika metų, kai testamentas tekstas dar nebuvo žinomas, kaip tik tokį gipsinį, 15 cm aukščio Lauryno Stuokos-Gucevičiaus biustą šio straipsnio autorius įsigijo iš skulptūrų kolekcionieriaus Vilniuje (4 pav.). Netrukus jis papildys Vilniaus dailės muziejaus Verkių rūmų ekspoziciją, nes dauguma šio nedidelio gipsinio biusto bruožų patvirtina jo autentiškumą ir leidžia manyti, kad jo autorius tikriausiai buvo Tomas Rīgīs (1727—1802).

Savo intensyvios kūrybos metu L. Stuoka-Gucevičius bendradarbiavo su daugeliu to meto dailininkų, ypač su vliniečių tapybos profesorium P. Smuglevičium ir Romos žv. Luko dailės akademijos skulptūros profesorium T. Rīgīu. Abu šie dailininkai daug prisidėjo L. Stuokai-Gucevičiui kuriant žymiausių savo kūrinių — Vilniaus katedrą (dabar Paveikslų galeriją). Pirmasis papuošė katedros interjerą įspūdingomis, realistiškai nutapytomis drobėmis, tiksliai priderintomis prie joms skirtų plokštumų sienose, pilonuose ir skliautuose, o antrasis — įsimeriančiomis skulptūromis bei reljefais, kurie darniai įsilieso į pagrindinio portiko bei fasado architektūrinę kompoziciją ir sukūrė vidaus sienų ir lubų skulptūrinį dekorą. Tikru menų sintezės triumfu galima pavadinti šio harmoningo menininkų trejeto — architektų, tapytojų ir skulptorių — bendrų kūrybinių pastangų vaisių.

Glaudus dvasinis bendravimas labai suartino kūrėjus. Jų profesinė draugystė prasidėjo nuo studijų laikų Italijoje. Pagrindiniam Vilniaus katedros kūrėjui buvo lemta anksčiausiai pasitraukti iš gyvųjų tarpo net nepamačius užbaigto savo genialiojo kūrinio. Po ketverių metų mirė skulptorius T. Rīgīs, o po devynerių — tapytojas P. Smuglevičius. Vis dėlto šių menininkų draugystė truko pakankamai ilgai, todėl ir tapytojas, ir skulptorius galėjo sukurti architekto portretinį atvaizdą. Tokia menininkų tradicija turi gilią šaknis.

1 pav.

2 pav.

3 pav.

Vilnius figūroja daugelio žymių baltistų biografijose. „Mokslas ir gyvenimas“ rašo apie vokiečio baltisto V. Falkenhano domėjimąsi lietuvių kalba ir jo 80-ąjį gimtadienį Vilniuje (1983, Nr.5, p. 5).

Vokiečių kalbininko jubiliejus Vilniuje

Dr. ALGIRDAS SABALIAUSKAS

VDR mokslininkas Viktoras Falkenhanas atšventė savo aštuoniasdešimtąjį gimtadienį. Tai buvo ne tik garsaus vokiečių baltisto, bet ir lietuvių filologo šventė juo labiau kad tiek daug mūsų mokslui ir kultūrai nusipelnusių žmogų galėjome pagerbti Tarybų Lietuvos sostinėje Vilniuje.

V. Falkenhanas gimė Katenhofe (dabar LLR Šėcino vaivadija). Jo tėvas buvo inžinierius vėliau mokytojas daug metų praleidęs Balkanuose. Gyvendamas su tėvais Turkijoje V. Falkenhanas susirgo maliarija. Sunki liga aptemde jo vaizystę: jis net negalėjo lankyti mokyklos. Po Pirmojo pasaulinio karo tėvai apsigyveno Tiūrije (dab. Sovietkas). Viktoras daug mokėsi namuose. Šiuo metu ypač daug išradinumo ir pedagoginio takto parodė jo tėvas: jis išaiškino sūnui kad matematikos taisyklės maždaug kuo skiriasi nuo gražiausios muzikos, o kalbų gramatinė struktūra labai primena egiptiečių piramidės ir graikų šventyklų kolonas. Truputį susipainiojęs su gimnazijos tvarka, V. Falkenhanas sėkmingai išlaikė brandos atestatą egzaminus ir 1931 m. pradėjo studijuoti Karaliaučiaus universitete. Iš pradžių jį domino įvairios teologijos problemos. Tačiau pamažu jis susižavėjo senovės indų filologija, daug dėmesio skiria slavistikai o netrukus nerte pasineria į baltistikos studijas. Čia žinoma, daug lėmė ir toji aplinkybė kad V. Falkenhanas jau iš mažens mokėjo lietuvių kalbą, o išmoko jos štai kaip.

Pastebėjęs kad sūnus bendraudamas su lietuviu, jų namų darbininke, mėgina tarti ir vieną kitą lietuvišką žodį, tėvas nuėjo į Vydūno lietuvių kalbos vadovėlį. Šis įvykis galima sakyti turėjo lemiamos reikšmės būsimojo mokslininko gyvenimui: lietuvių kalba ir anu vadovėlio autorius visam gyvenimui tapo neatskiriamu V. Falkenhaną draugu. Meile lietuvių kalbai ir lietuviams ypač sustiprėjo kai jis kažkokiam vokiečių leidinyje paskaitė kad lietuvių tauta... netrukus išnyks.

Dar ir diplomu neturėdamas, V. Falkenhanas 1935 m. savajame universitete dėstė lietuvių kalbą. Tais pačiais metais jis pirmą kartą atvyksta į Vilnių. Susipažįsta su čia saugoma lituanistine medžiaga įvairiais archyviniais dokumentais. Grižęs į Karaliaučius profesorius Jurgio Gerulio patarimas, V. Falkenhanas pradeda rašyti darbą apie vieną žymiausių mūsų rašytojų pradininką Joną Brekūną.

J. Brekūnas buvo labai įdomi ir įspalvinga senosios lietuvių rašytojų figūra. Vokiečiai

jį laikė vokiečiu, lietuviai — lietuviu. Tyrinėtojus ypač stulbino tai, kad jo lietuviškame biblijos vertime šalia tokių sklandžių vietų kurias galėtų išversti tik žmogus, iš vaikystės gerai mokėjęs lietuvių kalbą, pasitaiko ir elementarių klaidų. Biblijos rankraštis išmargintas įvairiomis aiškiai skirtingų žmonių pastabomis, taisyklėmis. Kas tie taisytojai? „Penkerius metus išsėdėjau Karaliaučiaus archyvuose, tikra to žodžio prasme dienos šviesos neregėdamas... Užtat į dienos šviesą kilo vis nauji vardai, kurie dabar beje, jau įrašyti į lietuvių rašytojų istoriją“, — prisimena V. Falkenhanas.

1939 m. V. Falkenhanas apie J. Brekūną apgyne daktaro disertaciją. Po poros metų disertacija buvo išleista atskira knyga — „Lietuviškos biblijos vertėjas Jonas Brekūnas ir jo talkininkai“ („Die Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Brekune und seine Helfer“, Königsberg—Berlin, 1941). Tai iš tikrųjų kapitalinis (beveik penkių šimtų puslapių) veikalas, senosios mūsų rašytojų studija su kuria turbūt galima palyginti tik garsiojo norvegų baltisto Christiano S. Stango knygą „Mažvydo lietuviškos katekizmo kalba“ („Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas“, Oslo 1929). Jurgio Lebedžio monografiją „Mikalojus Daukša“ (Vilnius 1963). V. Falkenhanas knygos reikšmę lituanistikai šiandien dar didesnė negu buvo jos paskelbimo metu. Mat autorius, rašydamas savo veikalą, naudojosi daugybe dokumentų, kuriuos nesugrąžinamai prarijo karo liepsnos. Tai ypač puikiai jaučia VFR baltistai Fridrichas Solcas ir Jochenas Rangė, kurie J. Brekūno biblijos vertimą kaip svarbų lietuvių rašytojų paminklą šiuo metu rengia spaudai.

Prieš pradėdamas dirbti Berlyno Humboldtų universitete, V. Falkenhanas po Antrojo pasaulinio karo keletą metų dirbo Hamburge žymiojo vokiečių lituanisto, lietuvių kalbos etimologinio žodyno autoriaus Ernsto Frankelo asistentu.

Profesoriaudamas Humboldtų universitete, V. Falkenhanas daug dirbo slavistikos, ypač polonistikos srityje. Tačiau ir lituanistinė vokiečių mokslininko veikla buvo vaisinga. Šiuo metu jis paskelbė įdomią studiją „Prie baltistikos ištakų“. Studijoje V. Falkenhanas cituoja vāzdingą vokiečių germanisto ir indoeuropeisto Vilhelmo Vismano (Wissmann) palyginimą, jog slavistui lietuvių kalba yra tas pats, kas germanistui gotų kalba.

Nuo seno vokiečių mokslininkas domisi ne tik senosios, bet ir naujosios lietuvių literatūros problemomis. Tai jis parąšė straipsnius apie lietuvių literatūrą ir žymesnius jos rašytojus vokiečių „Pasaulinės literatūros žodynui“ („Lexikon der Weltliteratur“, Weimar, 1969).

Mes labai džiaugėmės puikiu Hermano Budenzigo (Budensieg) K. Donelaičio „Metų“ vertimu. Tačiau tikriausiai maždaug žino kad H. Budenzigą versti būrų poetą prikalbėjo V. Falkenhanas.

Profesoriui V. Falkenhanui mes esame dėkingi už gražų lietuviškų pasakų rinkinį kurį jis išvertė į vokiečių kalbą — „Lietuvių liaudies pasakas“ („Litauische Volksmärchen“, Berlin, 1978). Tai mūsų folkloristės B. Kerbelytės sudarytas 142 pasakų rinkinys, kuris šiuo metu turbūt pats geriausias lietuviškų pasakų rinkinys paskelbtas kuria nors užsienio kalba.

Jubiliejaus iškilmėse pirminkavęs LTSR Mokslų Akademijos lietuvių kalbos ir literatūros instituto direktorius akad. Kos-

tas Korsakas įteikdamas V. Falkenhanui MA Prezidiumo garbės raštą, ypač pabrėžė aktyvią jubilato veiklą Tarptautinės baltų-slavų santykių komisijos VDR sekcijoje. 1963 m. Sofijoje V tarptautinio slavistų suvažiavimo metu buvo įsteigta minėta komisija (jos pirmininku buvo išrinktas akad. K. Korsakas). Ją steigiant buvo keliama mintis, jog šalyse, kur esama daug baltų-slavų santykių problema besidominčių mokslininkų, reikėtų steigti nacionalines šios problemos sekcijas. VDR tokia sekcija buvo įsteigta 1964 m. gegužės mėnesį. Atidarydamas steigiamąjį susirinkimą, profesorius V. Falkenhanas kalbėjo apie senas vokiečių baltų tradicijas, vokiečių mokslininkų indėlį į baltų tautų kultūrų tyrimą. Tačiau kartu jis pabrėžė ir skirtingas sąlygas, kuriomis vokiečių mokslininkai baltų kalbas, baltų tautų kultūrą tyrinėjo praeityje, ir kaip šis tyrinėjimas vyksta mūsų dienomis. Praeityje domėjimasis baltų tautomis, — sakė V. Falkenhanas, — labai priminė sunkiai sergančio ir besiruošiančio su šiuo pasauliu atsiveiktinti žmogaus slaugymą. Tai buvo noras surinkti ir išsaugoti visa tai, ką buvo sukūrusi „miršanti“ lietuvių tauta. „Ypač įspūdingai vokiečių baltistai paminėjo K. Donelaičio, didžiojo lietuvių poeto J. Rainio jubiliejus. Nuo pat įsteigimo dienos sekcijos veiklai vadovauja V. Falkenhanas, o sekcijos nariai, į senąjį Humboldtų universitetą apatarti įvairių baltistikos dalykų, susitikti su svečiais iš Lietuvos, Latvijos rinkosi jau daugiau negu penkiasdešimt kartų.“

Pats V. Falkenhanas įdomiai rašė apie savo santykius su Vydūnu (MG 1982, Nr. 8). Įvairiomis progomis profesorius yra pabrėžęs kad visa gyvenimą jį žavėjo tas mūsų rašytojas. Net ir kelionėse V. Falkenhanas nesiskiria su Vydūno fotografija. Sakosi kad Vydūnas jį labai daug ko išmokęs.

V. Falkenhanas yra ne tik žymus mokslininkas, bet ir labai jautrios sielos, meninių polinkių žmogus. Šiuo metu profesorius ramybės neduoda jo jaunystės dienų atradimas — Jonas Brekūnas. Profesorius pasiryžęs apie mūsų rašytojų pradininką parašyti novelių ciklą. Vieną novelę jau išgirdo Vilniuje jubiliejinio iškilmų dalyviai. Tegul ir šį profesoriaus Viktoro Falkenhanio veiklos barą lydi sėkmė!

Vartant žurnalo komplektus pastovų redakcijos dėmesį galima jausti gimtosios kalbos problemoms, jų tarptautiniams tyrinėjimams. 1983 Nr. 11 pateikiama medžiaga apie tamprius Vilniaus ir Leningrado baltistų ryšius (A. Sabaliauskas. Lituanistinės Leningrado tradicijos // Mokslas ir gyvenimas, 1983, Nr. 11, p. 26-27). Jono Palonio nedidelės apimties straipsnis apie „Aušrą“ atskleidžia ne tik kalbos, bet ir XIX a. visuomeninės politinės situacijos niuansus Lietuvoje (1983/3, p. 14-15).

„Mokslas ir gyvenimas“ parengdavo publikacijas įvairių jubiliejų proga. Antai išsamiau muziejaus vadovo Dainiaus Trinkūno straipsniu pažymėtas Vilniaus pilies muziejaus 25-metis (1985/7, p. 28-29).

Vilniaus pilies vaizdas iš Botanikos sodo pušės, K. Račynsko piešinys, M. Pšibilsčio litografija

VILNIAUS PILIES MUZIEJUS

DAINIUS TRINKŪNAS
Vilniaus pilies muziejaus vedėjas

Vilniaus miesto silueto tikriausiai niekas neįsivaizduoja be Vilniaus pilies bokšto, ant kurio jau penktą dešimtį metų plevėsuoja LTSR valstybinė vėliava. Šio bokšto ir greta stūksančių griuvėsių ilgą, įdomi ir šlovinga istorija.

Kada Vilniaus pilies teritorijoje apsigyveno pirmieji žmonės? Archeologai nustatė, kad ankstyviausi žmogaus pėdsakai šioje vietoje datuojami I tūkstantmečiu prieš mūsų erą. O mūsų eros V–IX a. pilies teritorijoje jau buvo įtvirtintų sodybų.

Didysis Lietuvos kunigaikštis Gediminas (valdė 1316–1341 m.) Lietuvos sostinę perkėlė iš Trakų į Vilnių.

Gedimino laikais šalia miesto, įsikūrusio maždaug dabartinio senamiesčio teritorijoje, buvo trys pilies. Aukštutinė pilis stovėjo Pilies kalno viršuje, Žemutinė – jo papėdėje. Jos tarsi sudarė vieną kompleksą ir buvo sujungtos mūrine siena. Trečioji pilis buvo vadinama Kreivąja ir stovėjo ant Kreivojo (arba Plikojo) kalno priešais Pilies kalną. Iš XIV–XV a. rašytinių šaltinių žinoma, kad jungtinės kryžiuočių ir kalavijuočių pajėgos 1390 m. puolė ir paėmė medinę Kreivąją pilį su 3000 gyventojų. Pilis buvo sudeginta ir daugiau niekada nebeatstatyta.

XIV a. visa Žemutinė pilis buvo apjuosta mūrine siena su vartais ir gynybiniais bokštais. Jos teritorijoje buvo didžiojo kunigaikščio rūmai, arsenalas, katedra, Onos-Barboros bažnyčia, didikų ir pirklių namai. XI–XIV a. pirmoje pusėje Aukštutinės pilies teritorijoje būta medinės pilies, o kalno papėdėje (Žemutinės pilies teritorija) – XIII a. pab. – XIV a. jau buvo įtvirtintas priešpilis.

Gaisrai sunaikinus medinę Aukštutinę pilį, Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas XV a. pirmoje pusėje pastatė naują mūrinę pilį, kurios fragmentų išliko iki mūsų dienų. Nepaprastai patogi gynybai vieta, kurią jau buvo parinkęs Vytauto senelis Didysis Lietuvos kunigaikštis Gediminas (Neries ir Vilnios santaka, geras matomumas nuo kalno viršaus, statūs kalno šlaitai, rytiniame kalno šlaite iki šiol čiurlenanti gėlo vandens versmė), lėmė, kad pilis niekada nebuvo kryžiuočių paimta. Vytauto staty-

toji Aukštutinė pilis buvo apjuosta stipria mūro siena, turėjo tris gynybinius bokštus – šiaurinį, vakarinį ir pietinį. Šalia šiaurinio bokšto buvo vartai, o rytinėje pilies dalyje stovėjo 2–3 aukštų gotikiniai rūmai.

XV–XVI a. miestas smarkiai išsiplėtė. Išsivystė amatai ir prekyba. XVI a. pradžioje pradėjo veikti Vilniaus vandentiekis, kurio vamzdžiai buvo pragręžti ažuoliniais ir pušiniai rąstai, sandūrų vietose sutvirtinti geležimi. Vilniaus vandentiekio vanduo neabejotinai buvo geresnis už, pavyzdžiui, Londono, kur vanduo tekėjo šviniiais vamzdžiais. XV a. Pilies teritorijoje keliai pradėti grįsti akmenimis. Tuo metu Vilniuje buvo pastatyta daug gotikinio stiliaus gyvenamųjų pastatų ir bažnyčių. Kai kurie yra išlikę iki šių dienų.

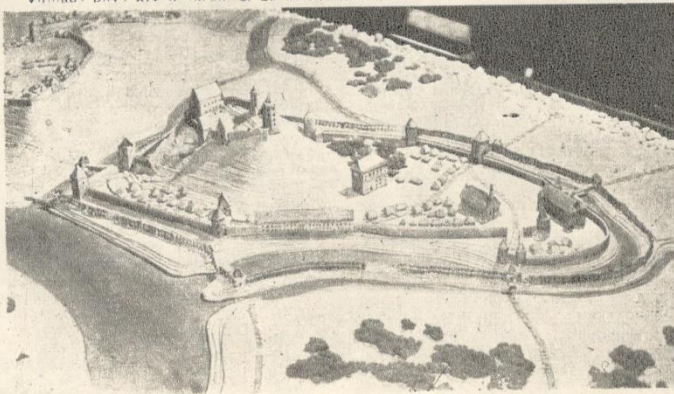
XVI a. Vilnius dydžiu prilygo didesniems Europos miestams. Apie tai galima spręsti iš seniausio Vilniaus atvaizdo, kuris buvo atspausdintas 1576 m. Kelno mieste. Vilniaus miesto panoraminis planas buvo išleistas vokiečių kartografo G. Brauno atlaše. Tai pirmasis žinomas mūsų kartografi-

jos dokumentas, turįs didelės reikšmės istorijos, urbanistikos, kartografijos ir kitoms mokslams. Nors plane yra daug netikslumų bei netikslumų, pagrindiniai pastatai pažymėti gana tiksliai. Aiškiai matoma ir Vilniaus pilis.

Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Žygimanto Augusto laikais (XVI a.) Žemutinė pilis tapo karaliaus rezidencija. Žygimantas Augustas tvarkė savo dvarą. Vakary Europos karalių dvarų pavyzdžiu. Gyvendamas plačiai ir ištaigingai, jis smarkiai išplėtė Žemutinės pilies pastatus. Kai 1610 m. Žemutinė pilis nukentėjo nuo gaisro, ją dar buvo bandyta atstatyti, o Aukštutinė Vilniaus pilis nuo senumo buvo jau smarkiai apgriuvisi. Joje seniai niekas negyveno: čia buvo įrengtas bajorų kalėjimas. XVII a. Žemutinė pilis nebuvo karaliaus rezidencija, jos teritorijoje buvo Lietuvos tribunolas, bajorų kalėjimas, teismo kanceliarija.

Mačiusi daug karų ir sugriovimų, Žemutinė pilis išliko iki XIX a., kada buvo sugriauti rūmai ir dauguma pastatų. Iki šių

Vilniaus pilies XIV a. (arch. S. Lasavicko maketas)

Žinių apie Vilnių aptinkame ir rubrikoje „Atsakymai į klausimus“, pvz. Gedimino Vaitkevičiaus straipsnyje apie dviašmenį raginį kirvį Gedimino kalne (1983/1, p. 31).

„Mokslas ir gyvenimas“ spausdino ir žymių vilniečių biografijas. Teisininkas Zenonas Namavičius savo publikacijoje apie garsų advokatą Tada Vrublevskį pateikia ne tik politinę, bet ir žymiai platesnę – visuomeninę-kultūrinę jo gyvenimo ir veiklos charakteristiką (1983/11, p. 31-32).

Puodžiškių dvare. Jų 1912 m. buvo pasėta 4 margai, o kitais metais — 6 margai. 1914 m. Vilkaviškio apskrityje dvarininko Paprovskio ūkyje buvo pasėta net 42 margai cukrinių runkelių. Gamybinėmis sąlygomis auginti runkeliai cukringumas buvo 17–18%. Taigi paaiškėjo, kad Lietuvoje, parinkus tinkamas dirvas, ši žemės ūkio kultūra sėkmingai gali būti auginama. Didesnius cukrinių runkelių auginimo užmojus, taip pat ir cukraus fabriko statybą nutraukė Pirmasis pasaulinis karas.

Po Pirmojo pasaulinio karo cukrinių runkelių auginimas mažai. Ūkininkai plačiau juos pradėjo auginti nuo 1927 m., įkūrus Lietuvoje cukrinių runkelių auginimo draugiją. Cukrinių runkelių pasėliai padidėjo 1930 m., prasidėjus ūkinei krizei, kai javai labai atpigę, o runkelių supikimo kaina išsilaikė viena. Ypač jų plotai padidėjo, kai 1931 m. buvo pastatytas Marijampolėje (dab. Kapsukas) cukraus fabrikas. Tada cukrinių runkelių auginimas apie 2800 ha plote. Prieš pat Antrąjį pasaulinį karą Lietuvoje jų auginimas 7950 ha. Tuo laiku veikė Marijampolės, Panevėžio ir Pavenčių cukraus fabrikai.

Atkūrus Tarybų valdžią Lietuvoje, cukrinių runkelių plotai buvo išplėsti. 1941 m. cukrinių runkelių pasėta 14585 ha. Tačiau hitlerinės okupacijos metais sumažėjo cukrinių runkelių plotai ir ypač derlingumas.

Tuo ir ankstesniu laikotarpiu cukrinių runkelių auginimas buvo menkel mechanizuotas. Vagomis cukrinių runkelių auginama 82,2%. Rankomis sėjama 67,8% runkelių. Išsėta 56,8%, o liudais — 43,2% runkelių. Tarpueiliai buvo purenami arkliniais padargais. Cukriniai runkeliai buvo auginami mažais plotais — daugiausia po 0,25–0,5 ha, o derlius gaunamas vidutinis, tačiau atskiri valstiečiai gaudavo ir gerą derlių — po 300–400 c/ha. Tuo metu labai daug žinių augintojams teikdavo prof. J. Kriščiūnas, agronomas A. Zukauskas ir L. Strazdas. Be to, svarbesnius agrotechnikos klausimus tyrė Dotnovos, Joniškėlio ir Rumokų bandymų stotys.

Pokario metais, plečiant cukrinių runkelių plotus ir didėjant jų derlingumui, trys cukraus fabrikai nebeįsigėdavo jų perdirbti. Todėl 1971 m. buvo pastatytas ketvirtas cukraus fabrikas Kėdainiuose. Dabar keturiems Lietuvos cukraus fabrikams kasmet užauginama po 700 tūkst. t cukrinių runkelių. Jų auginama apie 35 tūkst. hektarų. Šios žemės ūkio kultūros auginimas pramonės koncentruotas ir specializuotas kai kuriuose rajonuose: Kėdainių, Kapsuko, Vilkaviškio, Panevėžio, Joniškio, Pakruojio, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių, Alytaus, Lazdijų, Anykščių ir kai kuriuose kituose rajonuose jie auginami kur kas mažesniuose plotuose.

Lietuvoje užauginamų runkelių derlius nemažas. Mūsų klimato ir dirvožemio sąlygomis, griežtai laikantis agrotechnikos reikalavimų, normaliais metais nesunku užauginti vidutiniškai 350 c/ha šachos, o palankiais — ir didesni.

Pastaraisiais metais labai pagerėjo cukrinių runkelių agrotechnika ir auginimo darbų mechanizavimas. Sukurta daug naujų mašinų cukrinių runkelių sėjai, priežiūrai ir derliaus nuėmimui. Daug gausiau tęsiama organinėmis ir mineralinėmis trąšomis, daugiau turima traktorių. Runkeliai auginami drenuotose dirvose.

vis daugiau sėjama vienasėklių runkelių. Daugiau gauname chemikalų nuo ligų ir kenkėjų. Jau išrasti herbicidai cukriniams runkeliams. Stengiamasi pereiti prie runkelių daigų mechanizuoto retinimo automatiniais retintuvais. Lietuvos žemdirbystės instituto Rumokų bandymų stotyje tiriamos įvairios cukrinių runkelių auginimo agrotechnikos priemonės, padėsiančios žemdirbiams išauginti dar didesni

derlių ir geriau aprūpinti pramonę šia svarbia žaliava.

Vykstant TSRS Maisto programai, 12 penkmetyje numatyta pereiti prie industrinės cukrinių runkelių auginimo technologijos ir kuo mažesniai naudoti rankų darbų. Jau ir 11 penkmetyje nemažai Lietuvos TSR ūkių cukrinius runkelius augino pagal industrinę technologiją, naudojant mažiau rankų darbų.

TADAS VRUBLEVSKIS

Doc. ZENONAS NAMAVIČIUS

1905 m. lapkričio mėn. Rusiją sukrėtė kruvinas susidorojimas su Juodosios jūros šarvuotųjų „Potiomkino“, „Očakovo“, kitų laivų sukilėliais. Caro palėpimu kuo skubliausiai imtasi teisti sukilimo vadovą P. Šmitą ir kitus maištininkus. 1906 m. vasario mėn. 7–18 d. posėdžiavęs laikinasis karinis jūrų teismas nutėis leitenantą P. Šmitą bei kitus sukilimo vadovus mirti, kiti sukilėliai buvo pasmerkti katorgai. Šiame procese, kuris buvo grubiausias susidorojimas su žmonėmis, leitenantą Šmitą gynė vilnietis advokatas Tadas Vrublevskis. Advokato kalba teisme, skambėjusi kaip kaltinamasis aktas carinei vyriausybei, susilaukė plataus Rusijos pažangiųjų sluoksnių pritarimo. Įstatymo vardu T. Vrublevskis ragino teisėjus ne žudyti, bet kovoti už žmonių gyvybes ir laisvę. Sukilėlių iškeltas raudonasis vėliavas jis vadino laisvės simboliu. Advokato kalba buvo perrašinėjama ir ėjo iš rankų į rankas, jos tekstą skelbė pažangiosios tautietinė spauda.

Sukilusiųjų jūreivių gynėjas gimė 1858 m. lapkričio 8 d. Vilniuje. T. Vrublevskio tėvas Eustachijus buvo gydytojas homeopatas, o motina Emilija — mokytoja. Vrublevskių namuose lankydavosi 1863 m. sukilimo Lietuvoje ir Baltarusijoje organizatoriai Zigmas Sierakauskas, Kostas Kalinauskas, Valerijonas Vrub-

levskis ir kiti. T. Vrublevskio dėdė Valerijonas Vrublevskis, buvęs rusų revoliucinės organizacijos „Zemlia i volia“ narys, bendradarbiavo su K. Marksu ir F. Engelsu, buvo I Internacionalo prezidento narys.

Aplinka, supanti jaunąjį T. Vrublevskį, gana anksti suformavo jo pažangią pasaulėžiūrą, norą padėti engiamiesiems. V. Mickevičius — Kapsukas straipsnyje „Pirmieji Lietuvos socialistai-narodnikai“ rašo, kad jau XIX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje Vilniuje buvo įsteigtas „mokinių lavinimosi ratelis, kuriam priklausė Tadas Vrublevskis“. Šio ratelio nariai domėjosi rusų revoliucine literatūra, ratėjų lankydavę ir turėdavę jam įtakos Peterburgo studentai.

Neellinių gabumų jaunuoju 1877 m. aukso medaliu baigė Vilniaus gimnaziją ir išvyko studijuoti į Peterburgo medicinos-chirurgijos akademiją. Akademijoje T. Vrublevskis dalyvavo pogrindinės revoliucinės organizacijos veikloje. Organizacija buvo suskelta ir, prasidėjus suėmimams, 1880 m. pradžioje T. Vrublevskui teko pasitraukti į Varšuvą. Tačiau toliau studijuoti mediciną Varšuvos universitete T. Vrublevskui neteko, nes tų pačių metų vasaryje jis areštuojamas. 1/2 dalyvavimą revoliucinės „Proletariato“ organizacijos veikloje, nors formaliai tai organizacijai ir nepriklausė.

„Mokslas ir gyvenimas“ reguliariai publikavo straipsnius apie žymius kultūros veikėjus. Iš J. Minkevičiaus publikacijos apie M. Liuterio pasekėjus Lietuvoje sužinome, kad A. Kulvietis Vilniuje įsteigė pirmąją aukštesniąją evangelikų mokyklą ir jai vadovavo 1539–1542 m. (1983/11, p. 24-25).

Kartais iš „Mokslo ir gyvenimo“ publikacijų sužinome apie gana keistus žmonių likimus ar pamatome visai netikėtas žmonių veiklas. Štai karinis veikėjas Vytautas Putna, mums žinomas kaip Raudonosios Armijos 27-osios divizijos generolas, pasirodo buvo ne tik karo atašė Londone, bet ir anglų aukštuomenei žinomas dailininkas. Baigęs Rygos dailės mokyklą, jis 1914 m. dalyvavo dailės parodoje Vilniuje (1983/4, p. 30-31). Karas ir kariuomenė pakeitė šio talento likimą.

„Mokslas ir gyvenimas“ spausdino garsių mokslininkų ir menininkų biografijas arba jų santykį su Vilniumi ar Lietuva. Minimas ir Adomas Mickevičius. (1985/7, p. 18-19), Ignas Domeika (1982/2, p. 31-32), Janas Sniadeckis (1981/9, p. 18-19), Pranciškus Skorina (1981/9, p. 10-11), Vydūnas (1981/9, p. 22-24), Zenonas Ivinskis (1981/10, p. 11) ir daug kitų.

PRANCIŠKUS SKORINA ir jo epocha

ikinių autorių kūrybą. Skorinos profesorius universitete buvo garsus mokslininkas Jonas Gloguvietis.

Trokdamas mokslo žinių, P. Skorina nušėliavo į garsųjį Paduvos universitetą. Si Italijos aukštoji mokykla žinoma jau nuo XIII a. pabaigos. Apie Skorinos įstojimą Paduvos universitetą tikslų žinių nėra, tačiau išlikę universiteto aktai šiek tiek nušviečia studijas.

Italijoje P. Skorina įgijo laisvųjų mokslų magistro ir daktaro laipsnius, tačiau ne medicina ir ne laisvieji menai jį viliojo. Todėl Skorina — gydytojas, pasirenka laisvą darbo sritį — tampa knygų vertėju, leidėju ir spausdintuviniu? — minėtoje knygoje klausia profesorius L. Vladimirovas. Ušakymą į šį klausimą duoda pats Skorina, knygoje įžangose pabrėždamas savo literatūrinės veiklos tikslą: „tarnauti paprastiems žmoniems“, „mokyti paprastus žmones, kad jie, įgiję išminties, gerai gyventų pasaulyje“.

Iki šiol Vilniaus spaudos tyrinėjimo istorijoje apstu neišaiškintų, nepakankamai

atskleistų istorijos puslapių. Antai, ilgai buvo tvirtinama, kad P. Skorina Vilniuje išleido „Apaštalą“, o kiek vėliau „Mažąją kelionių knygutę“. Tačiau tik po daugelio metų knygotyrimams kilo klausimas, kuris šių leidinių turi teisę vadintis Vilniaus spaudos pirmagimių.

Kadangi XVI a. daugiausia buvo spausdinami religinio turinio leidiniai, pirmenybė buvo suteikta „Apaštalui“. Manoma, kad jis išleistas 1525 metais. Tik 1973 m. L. Vladimirovas straipsnyje „Vilniaus spaudos pirmagimis“ (žr. „Bibliotekų darbas“, 1973, Nr. 9) pateikė naują spaudos atsiradimo Vilniuje datą. TSRS bibliotekose esantys „Mažosios kelionių knygutės“ egzemplioriai yra su defektais, trūksta pabaigų ir kolofonų, t. y. baigiamųjų pastabų, kurios XVI a. knygose, vadinamose inkunabulais, pakeisdavo šiandieninės knygos antraštinius puslapius. Tokį kolofoną turėjo ir 1525 m. Vilniuje išspausdintas „Apaštalas“, kuris ilgą laiką ir buvo laikomas Vilniaus spaudos pirmagimių. Tačiau prieš kurį laiką Kopenhagos Karališkojoje bibliotekoje bu-

vo aptiktas apysveikis „Mažosios kelionių knygutės“ egzempliorius, kuris turėjo visas XVI a. knygos būdingas dalis ir, kas ypač svarbu, „Paschaliją“, kurios trūko kitiems žinomiems šios knygos egzemplioriams. Kaip žinoma, „Paschalija“ yra bažnytinių švenčių (pvz., velykų) kalendorius. P. Skorina šios knygos turinį apibūdina taip: „Tai trumpas šventųjų kalendorius, apimantis laiko mūsų žemėje pasiskirstymą — kiek valandų ir minučių čia turi metų dienos ir naktys ir kaip pailgeja diena ar naktis — viskas čia yra surašyta. O pabaigoje čia yra paschalija keliems metams...“ Tačiau išleidimo data ir čia nenurodyta, ir apie ją galima spręsti tik iš to, kad paschalija yra sudaryta 1523—1543 metams, taigi reikia manyti, kad knyga buvo išspausdinta 1522 m., trejais metais anksčiau už „Apaštalą“. Tad „Mažoji kelionių knygutė“ ir yra pirmoji Vilniuje išspausdinta knyga. Nors ir religinio turinio, ji daugiausia buvo skirta pirkliams, keliaujantiems po svetimus kraštus, kad po ranka turėtų knygą, iš kurios galėtų pasisemti stiprybės ir pasimelsti.

„Nė viename pasaulio krašte knyga savo istorijoje neturėjo tokios golgotos, kaip lieviušiškai knyga“, — 1937 m. rašė Paulius Galaunė „XXVII knygos mėgėjų metraštyje“. Knyga Lietuvoje paplito su gana kukliais grafikos ir kitais knygos meno elementais. P. Skorinos Vilniuje spausdintos knygos meniškumu nusileisdavo Italijos ir kitų kraštų puošniems leidiniams. „Apaštalo“ puošnumas pasireiškia vinjetėmis ir užsklandomis. Todėl manoma, kad Skorinos Vilniaus leidiniai yra tik laikinas reiškinys Lietuvos senosios kultūros istorijoje ir neturėjo įtakos vėliau spausdintoms knygoms. Be to, Lietuvoje XVI a. kryžiuosiai dvi antagonistinės tikybinės srovės — katalikybė ir pravoslavija. Todėl į Lietuvą atvykę spausdintuviniai per spaudą turėjo vykdyti tam tikrą misiją: vieni stiprinti katalikybę, kiti skleisti pravoslaviją ir saugoti ją nuo išnykimo. Tačiau Skorinos nuopelnai Lietuvos kultūros istorijai neabejotinai.

Pagerbiančią spaudos pradininko atminimą, prieš keletą metų Antokolskio gatvės kiemelyje iškilo skulptūra „Metraštininkas“, o 1975 m. lapkričio 22 d. netoliese, Gorkio gatvėje, kur Skorina kadaise buvo įrėngęs spaustuve, iškilmingai buvo atidengta memorialinė lenta. Jos atidengimo iškilmėse liaudies poetas Justinas Marcinkevičius pasakė:

— Pagerbdami pirmųjų knygos meistrų, jos kūrėjų žygi, dėkojame jiems už tą prometišką šviesą, kuri istorijos patamsiuose sklido nuo jų širdžių ir rankų. Laimingas miestas, kuris šiandien gali didžiuotis, priėmęs prieš 450 metų „septynių mokslų daktarą“ Pranciškų Skoriną. Ir niekas taip gražiai neatsidėjo miestui, kaip pats Skorina, įrašęs, kad knygos spausdintos „šlovingame Vilniaus mieste“.

Minėtoje L. Vladimirovo knygoje yra perspausdintas iš „Rusų biblijos“ medžio raizynas — paties Skorinos portretas, kuriame jis pavaizduotas sėdintis prie pulto su plunksna dešinėje rankoje, prieš jį atskleistas foliantas, o lentynose apie jį knygos. Skorina apsirengęs daktaro mantija, su berete. Graviūroje matyti ir kiti daiktai, rodantys, kad čia pavaizduotas mokslo vyras. Tai žvakė su reflektoriumi, smėlio laikrodis ir kt. Pulte, prie kurio sėdi Skorina, matome jo herbą — mėnulį ir saulę. Šį ženklą knygotyriminkai aptinka visuose Prahoje ir Vilniuje šviesą išvysdusiose Skorinos leidiniuose.

Pranciškus Skorina. Medžio raizynas („Rusų biblija“)

A. BRUOŽIO PIRMOJI KNYGA

Mažosios Lietuvos kultūros istoriko Anso Bruožio (1876–1928) palikimą sudaro 12 knygų. Iš jų net šiaandien mokslinio aktualumo neprarado bibliografinis žodynas „Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai“ (1920), spaudos istorijos veikalai „Prūsų lietuvių raštija“ (1913) ir „Prūsų lietuvių laikraščiai“ (1914), nacionalinio judėjimo apybraižos „Mažosios Lietuvos politikos veldrodis“ (1923) bei „Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos“ (1935), kiti, daugiausia kraštotyros pobūdžio veikalai. Žinoma, kad A. Bruožio pirmasis leidinys pasirodė 1905 m., bet iki šiol jis bibliografų buvo laikomas žuvusiu. Neseniai LTSR Valstybinė respublikinei bibliotekai minėta knygelė pavyko įsigyti. Ji pasirodė esanti 20 puslapių leidinys gotišku šriftu be atskiro antraštinio lapo. Antraštė, pateikta prieš tekstą, skamba taip: „Apsvaigina gėrimai, jų pasekmės ir jų apkaraiavimas“. Eilutė žemiau pasakyta, kad knygelę „Parašė Tiestarys“. Beje, vėliau šio slaptyvardžio A. Bruožis pasirašinėjo tik straipsnius periodikoje. Knygos jis buvo pasirinkęs periodikoje „Klaipėdiškio pseudonima“. „Apsvaiginančių gėrimų“ leidimo duomenys: „Tilžėje 1905. — „Pagalbos“ išleistuvė“ nurodyti paskutinio puslapio apačioje. „Pagalba“ — Klaipėdoje veikusias „Sadoras“ draugijos laikraštis. Kadangi „Sadora“ ir „Pagalba“, ir knygas spausdino vien pas E. Jagomastą Tilžėje, neapsirikime tvirtindami, kad ir pastaroji pasirodė šioje spaustuvelyje, nors to, kaip matėme, prie leidimo duomenų nėra parašyta.

A. Bruožio knygelės turinį nusako pati antraštė. Ji skirta blaivybės propagandai. Autorius nerimauja dėl alkoholio besaikio paplitimo ir jo žalos. Anot rašiusiojo, „apsvaiginančius gėrimus vartoja šiaandien ne vien prakilnieji, bet ir prastiokai, vyrų, moterų, jaunikiškai, mergaitės“. A. Bruožis nedviprasmiškai grybštelėjo Mažosios Lietuvos kolonizatorių atneštos civilizacijos ydas. Autoriaus išitikinimu, net ateiityje nėra ko gero tikėtis, nes „platintojai pagirtosios „aukštosios kultūros“, kurie šale moterų, vienybės, dar ir „vokišką vėną“ dainosia kudiakam apdainuoti prisako“. A. Bruožis skaitytuos pažvelgė į alkoholio kilmės istoriją, jo gamybos procesus, suvartojimo Europos šalyse statistiką, medicininių požiūrių pažvelgė į alkoholio poveikį žmogaus organizmui, jo sukeliamas ligas, stabtelėjo ties kovos už blaivybės būdais. Autorius apstulė rėmėsi vokiečių mokslininkų Beringo, Fidlerio, Meinerto, Hufelando, Kranisfeldo, Helenio, Lioflerio, Bero žiniomis. Suprantama, į knygelę pateko ir lietuviškos medžiagos. Anot A. Bruožio, „senovės lietuvininkai“ gerdavo tik midų, alų, sulą ir garbino raugintų gėrimų dievaitį Bubilą. Deja, vėliau imta krypti į blogąją pusę. Pirmas į kovą prieš alkoholį pakilęs Karaliaučiaus profesorius F. Kuršaitis. Jau 1856 m. jis pradėjęs savo redaguojamame „Keleivys iš Karaliaučiaus“ blaivybės kampaniją. F. Kuršaitis darba tęsė mokytojas J. Meskalis (1801–1876) ir V. Gaigalaitis. Autorius rašini užbaigė raginimu vyti lauk iš savo namų plintinės ir sveikatos prieša — alkoholi, o paskutinis sakiny buvo „I kovą prieš macniuosius gėrimus!“.

Surastoji knygelė „Apsvaigina gėrimai“ užlygino gana ženklią A. Bruožio kūrybinio palikimo tyrinėjimų spragą. Savo ruožtu ji papildė ir mūsų kovos už blaivumo istoriją, kuri, deja, nepraranda aktualumo ir šiaandien.

Ist. k. DOMAS KAUNAS

370. Vp.
Apsvaigina gėrimai, jų pasekmės
ir jų apkaraiavimas.

Parašė Tiestarys. Bruožis A

Iti ment šendien te pasirūpinama už Artymo Gera. Majne visi žmonės ant to vieno Vlerio iškina: tikt už šare pasirūpinti; Majne visi rupinas Turtū tjeri beg linkmy gerventi. Rastis ta linkmy Gerve-

IGNAS DOMEIKA. A. Kurovskio akvarelė

Vilniaus universiteto filomatas Ignas Domeika likimo buvo nublokštas net į tolimąją Čilę. Apie jo nuopelnus Čilės kraštui, geologijos ir mineralogijos mokslams daug rašė jo biografai: jis surado aukso telkinius, ne vieną naują mineralą, pagal jo projektą buvo pertvarkyta švietimo sistema, reformuota Santjago universiteto struktūra (Vilniaus universiteto pavyzdžiu). Ignas Domeika pelnė didelę čiliečių pagarbą: ne kartą buvo perrinkamas Santjago universiteto rektoriumi, buvo paskirtas vyriausiuoju kalniečių teisėju, jo vardu pavadintas miestas Čilėje, kalnagūbris Anduose, net žiedinis augalas.

Gimė I. Domeika Nedzviadkoje (Baltarusijos TSR) 1802 m. liepos 31 d. (Daugelis jo biografų nurodo netikslią datą — 1801 m. rugpjūčio 22 d. žr. V. Bogušis, „Artėja I. Domeikos metinės“, „Literatūra ir menas“, 1972. 04. 1, p. 10). 1816 m. kartu su vyresniu broliu Adomu atvyko į Vilniaus universitetą. Tų metų įstojusį į Vilniaus universitetą studentų registracijos knygoje (VUMB F2-KC 93, p. 6–7) įrašyta, kad rugsėjo 10 d. atvykęs Ignas Domeika, sūnus Ipolito, iš Gardino gub., baigęs Ščiūno mokyklą, apsigyvenęs Pilies g. Nr. 190, užsirašė klausyti fizikos ir chemijos paskaitų. 1822 m. Ignas Domeika baigė fizikos ir matematikos fakultetą ir norėjo studijas tęsti — buvo užsirašęs klausyti filosofijos ir istorijos paskaitų, tačiau sutrukdė 1823–24 m. studentų byla. Tik globojusio jį dėdės rūpesčiu buvo išgelbėtas, internuotas Zapoljės dvare ir pavestas to paties dėdės priežiūrai. Netruko pagarsėti kaip labai geras ūkininkas. Apie Žegotos (toks buvo I. Domeikos slaptyvardis) ūkininkavimą užsimena ir A. Mickevičiaus poemoje „Vėlinės“:

„Matytum, ko verta avių banda ir jaučiai
Neskyriau aš anksčiau net šiaudo nuo
grūdų.
Dabar aš žemdirbys, garsus geru vardu“.
(J. Marcinkevičiaus vertimas)

Tačiau I. Domeika ūkininkavo neilgai. Prasidėjus 1831 m. sukilimui, gauna slapta užduotį, išvyksta į Varšuvą, bet jos nepasiekia. Kaunasi kartu su sukilėliais įstojęs į Chlopovskio būrį. Po sukilimo emigruoja

Iš Igno Domeikos prisiminimų

į Paryžių ir, būdamas jau ne studentiško amžiaus, 1837 m. baigia aukštąją kaimo mokyklą. 1838 m. persikelia į Čilę, kur išgyvena iki 1884 m. Tais metais grįžta į gimtąjį kraštą, apsigyvens pas dukterį Žibertovičių dvare (Slonimo a.). Nors ir gražaus amžiaus sulaukęs, mėgsta keliauti, lankosi Italijoje ir kituose tolimuose kraštuose. 1888 m. išsirengia aplankyti čiliečių ir ten nuvykęs 1889 m. sausio 23 d. miršta.

[žvalgaus proto, įdomaus likimo I. Domeika paliko mums labai vertingus prisiminimus: autentiškos žinios apie 1931 m. sukilimą, politinių Lietuvos ir Lenkijos emigrantų gyvenimas Paryžiuje, egzotiški Čilės gamtos vaizdai, turtingi papročiai ir buitės aprašymai. Prisiminimuose ryški autoriaus asmenybė — jis ištikimas filaretų idealams, kovotojas prieš bet kokį smurtą bet kurioje pasaulio šalyje. I. Domeikos prisiminimų rankraščiai saugomi Lenkijoje, Mokslių Akademijos bibliotekos rankraštyne, atskiri fragmentai — Osolinskių bibliotekoje. Kaip rašo viena iš I. Domeikos prisiminimų tyrinėtojų ir leidėjų — E. H. Nieciova (kn.: Ignacy Domeyko, Moje podróże. Wrocław i in., 1962—63), I. Domeika užsirašinėdavo įspūdžius, po to juos tvarkydavo, perrašinėdavo, kai kuriuos fragmentus siųsdavo spaudai. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje taip pat saugoma dalis I. Domeikos prisiminimų (apimančių 1838–1888 m.). Galimas dalykas, kad šie prisiminimai čia pateko kartu su I. Zavadskio spaustuovės archyvu. I. Zavadskis 1860 m. išleido I. Domeikos prisiminimų pradžių „Araukania i jej mieszkancy“ (Araukania ir jos gyventojai) ir galbūt ruošėsi leisti tęsinius. Palyginus šį rankraštį su pačiu plačiausiu I. Domeikos prisiminimų leidiniu (jau minėtu, Ignacy Domeyko, Moje podróże. Pamiętniki wygnańca, t. 1—3, Wrocław i in., 1962—63 (spaudai paruošė E. H. Nieciova), nedaug pastebime skirtumų — pakeista žodžių tvarka, pasitaiko pakeisti patys žodžiai (robotników — rolników), kartais rankraščio tekste pasigendame spausdinto teksto dalies. Beveik visos rankraščio tekstas pateiktas minėtame leidinyje, išskyrus 1886 m. parašytą skyrių „Dvi valandos prie brolio kapo“. („Dwie godziny przy grobie brata“, publ. Przegląd Powszechny, t. XCIII, Kraków, 1908, p. 45–64) ir 1888 m. parašytą skyrių apie sielą ir materiją (be pavadinimo), nepublikuotas.

Sie fragmentai iš I. Domeikos prisiminimų rankraščio (VUMB F24—146), saugomo Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, lietuvių spaudai pateikiami pirmą kartą.

Bulgarijoje turbūt nėra kalno, kur nebūtų vykę mūšiai su turkais ar hitlerininkais. Per visą bulgarų istoriją šią tautą geibėjusiems rusų kariams pastatyta per 400 paminklų.

Trečią kartą Bulgarijos valstybė su sostine Sofija (kurios, beje, labai solidus amžius — 7000 metų) gimė 1879 m. Tada buvo paskelbta konstitucinė monarchija. Šimtmečio pabaigoje susikūrė socialdemokratų partija, davusi pradžią šios šalies komunistų partijai. Šalį alino Balkanų valstybių karai dėl teritorijų. Monarchinė vyriausybė įvėlė kraštą į Pirmąjį pasaulinį karą kaizerinės Vokietijos pusėje. 1933 m. Leipzigo procese nuaidėjo didžiojo bulgaro Georgijaus Dimilrovo, savo šalyje už antifašistinę veiklą dukart už akių nuteisto mirti, hitlerinius provokatorius demaskuojanti kalba. Monarchinė Bulgarija tapo hitlerinės Vokietijos sąjungininke. Antrajame pasauliniame kare. Vėl pažangiosios jėgos, geriausi bulgarų tautos sūnūs kovojo prieš fašizmą, įkūrė Tėvynės frontą, partizanų būriai susijungė į sukilėlių kariuomenę, kuri pradėjo mūšius su monarchinės provokiškosios vyriausybės kariuomene. 1944 m. rugsėjo pradžioje į Bulgariją įžengė Tarybinė armija. Rugsėjo 9 d. įvyko sukilimas — monarchinis fašistinis režimas buvo nuverstas. Liaudies demokratinės vyriausybės kariuomenė padėjo Tarybinei armijai vaduoti Jugoslaviją, Vengriją, Austriją. Taip, daug kentėta, daug kraujo lieta iki laimėjo socializmas Balkanų širdy. Išvystyta industrinė-agrarinė šalimi per trumpą laiką tapo Bulgarija. Po žydrų pietų dangumi, prie ošiančios jūros, ant žviesių smilčių ji sukūrė visiškai naują industrijos šaką — poilsio industriją. Baltavėdė, fantastiškų formų Albena, paplūdimių margais skėčiais nusagstytos Zlatni Piesicos, „Aukšinio Orfėjo“ prizus estrados dainininkams dalijantis Slinčev Briagas, Neatsitiktiniai Orfėjo. Juk Bulgarija — ir dainiaus Orfėjo tėvynė.

Ir dar apie pagarbą praeičiai. Eini pajūrio gražuolio miesto Varnos gatvėmis gatvelėmis. Viena iš jų, tolokai kalnan palypėjusi — J. Basanavičiaus. Buvo čia antrą tėvynę suradęs šis lietuvių visuomenės veikėjas. Iš pradžių Lom Palanka — Lomas. Gydė jis čia žmones, plėtė ligoninę, statė naują, mąstė, rašė: „Čia palei Dunojų vaikščiodamas ir ant šitos upės aukšto kranto stovėdamas ir per Karpatus siekdamas akimis pamatyti savo numylėtą tėvynę ne kartą ir ne vieną valandą praleidau apie lietuvių ir senovės trakus mąstydamas“.

Vėliau Balkanų užkampis — Elena. Į jį sutiko vykti jauną lietuvių daktarą pamilusi Prahos vokiele. Vėl Lomas. Čia palaikydavo mylimą žmoną. Paskui Varna. Gydytojas — žmonių labai gerbiamo ir mylimo — darbas, visuomeninė, žvietėjiška, mokslinė veikla. Bulgarų ir lietuvių antropologinės, etnologinės, etnografinės studijos, monografija apie sanitarinę etnografiją Lomo apygardoje, nuolatinis raginimas rūpintis Bulgarijos senienomis (MG, 1970, Nr. 6). Ir aktyvus dalyvavimas lietuvių nacionaliniame atgimime. Be galo mylėjo jis savo tėvynę Lietuvą, mylėjo ir antrąją tėvynę — Bulgariją. Bulgarijai šito irgi nepemiršo ir liko dėkingi šiam, tiek daug jų labai pasidėvavusiam svelimžaliui. Išties čia pajunti gerą, ypatingą jausmą — dėkingumą už didelę pagarbą praeičiai.

Varna—Vilnius

Vydūnas. Vlodo Žuklio
bareljetas

VYDŪNAS ir senojo indu. filosofija

VACYS BAGDONAVICIUS

Vydūnas (1868—1953) — vienas iš produktyviausių lietuvių rašytojų, filosofų, kultūros veikėjų. Jo kūrybinis palikimas — daugiau kaip šešiasdešimt knygų — grožiniai, filosofijos, istorijos, kalbos veikalai, dainų rinkiniai, vos ne dešimties metų žurnalai, patalpa prirašyti — „Saltinis“ (1905—1907), „Jaunimas“ (1911—1914), „Naujoje“ (1915), „Darbymetis“ (1921—1925). Keturi dešimtmečiai (1895—1935) režisieriaus ir dirigento veiklos paties suburtose, taupioje Prūsijos lietuvių dvasią palaikiusioje, estetine jų kultūrą puoselėjusioje Tiltės lietuvių giedotojų draugijoje.

Kiekvienam, kas bent kiek sekė XIX a. pabaigos — XX a. pirmosios pusės Lietuvos kultūrinį gyvenimą, savos buvo Vydūno kūryboje ir filosofijoje atkakliai keltos tautos atgimimo, augimo ir tobulėjimo problemos. Neįprastas buvo tų problemų sprendimo būdas, nulemtas labai specifinės, su niekuo mūsų nepalyginamos idealistinės šio mąstytojo pasaulėžiūros. Toji pasaulėžiūra formavosi dramatiškomis Mažosios Lietuvos gyvenimo sąlygomis, kai septynis šimtmečius trukusi lenkiščių lietuvių germanizacija tapo ypač nuožmi. Vis bruta-

lesnis gimtosios kalbos bei kitų tautos dvasinių vertybių niekinimas jauną Tiltės mokytoją Vilių Storostą (Vydūną jis pasivadino 1907 m.) pastūmėjo į kultūrinę veiklą, kurios svarbiausiu tikslu jis laikė „gerbėn kelti lietuviškumą“, siekti „kad lietuvių mąstymas ir visos jų sąmoningumas žviesėtų, kad jie esmiškai taptų visokios pagarbos verti“. Su savo giedotojais jis stengėsi naujam gyvenimui prikelti nykstantią liaudies dainą, parodyti jos žavesį.

Tąja linkme nukreipta ir 1902 m. prasidėjusi Vydūno, kaip filosofo, veikla. Tų metų rudenį Tiltėje jis įsteigė teosofų būrelį. Netrukus ne tik Tiltėje, bet ir Klaipėdoje, Šilutėje bei kitose Prūsų Lietuvos vietovėse imamos skaityti viešosios filosofijos paskaitos, kurios dar pagarsinamos ir atpasakojamos lietuviškuose laikraščiuose. 1905 m. Vydūnas pradeda leisti teosofinį dvimėnesinį žurnalą „Saltinis“, o šiam stovėjus, nuo 1907 m. atskiriomis knygomis ima publikuoti filosofinius traktatus. Tos veiklos tikslas buvo ne kurti kokias nors savas teorijas ar mokyti tautiečius filosofijos, o žadinti juos, kad „siektų tobulesnio žmoniškumo“, aiškinti „kaip galima kop-

Lietuvos mokslo draugijos veiklą Vilniuje, jos sukaupą biblioteką ir kt. (1981/6, p.22-23, 1983/2, p. 31, 1983/7, p.32).

lačiai naudojami atliekų likvidavimo būnams nepriimtini. Jos nepūva, neirsta, etankėja ir nesusispaudžia. Savartynuose užima 4 kartus daugiau vietos negu itos atliekos, o jas apdoroti ir sunaikinti kainuoja daug brangiau.

Plastmasės deginti taip pat vengiama, nes siskiria nuodingų medžiagų, kenkiančių iosaferai. Jų paveiktos, irsta net labai atvarios medžiagos. Plastmasės dega esant 00–700°C didesnei temperatūrai negu utinės atliekos, o kenksmingų degimo produktų išsiskiria 3–5 kartus daugiau. Ikviduoti plastmasių atliekas neteršdami aplinkos, kol kas nemokame.

Pastaraisiais metais pradėta perdirbti ei panaudoti plastmasių atliekas. Iš jų aminamos konstrukcinės medžiagos, kiti aminiai. Iš plastmasių antrinių žaliavų – pavyzdžiui, polivinilchloridinių atliekų gaminamos lėpinos juostos, plytelės rindims, laistymo šlangai sodininkams ir t. Antrinės plastmasių žaliavos iš technologinių atliekų galima perdirbti pagal samas technologines schemas.

Didelę plastmasių atliekų perdirbimo atirtis sukaupia Vilniaus plastmasių galykloje. Čia perdirbamos polietileno, poliotirol, polivinilchlorido atliekos. Nedidelais kiekiais perdirbamos poliamidų, poliropileno, stirolo polimerų atliekos. Technologiniame procese plastmasinės atliekos kirstomos pagal rūšis ir markes (o plėvinės atliekos – ir pagal spalvą), smulkinamos, separuojamos ir granuliuojamos. Iš ntrinio žaliavų vartojimo gautos plastmasės du kartus pigesnės.

O ką galima padaryti su buitinėmis atliekomis? Jų susikaupia labai daug: JAV – 170 mln. t per metus, o pas mus – apie 40 mln. tonų. Amerikoje šiukšlės deginamos specialiu katiliniu kūrkylose, o talijoje jas deginti draudžiama. Ten vyriausybė išleido taisykles, kaip panaudoti bei likviduoti buitines ir kitas kietas atliekas. Taisyklėse sakoma, kad atliekas degtinti ar išversti į savartyną leidžiama tik tada, jeigu iš jų nebegalima atskirti naudingų medžiagų ir nėra kur daugiau jas įėti.

Apie 90% buitinių atliekų, sukaupų didelių miestų savartynuose – žaliava, kurią galima naudoti kaip antrinius išteklius. Šiukšlės yra apie 30% mineralinių medžiagų, organinių – apie 37%, popieriaus – 25%, metalo – apie 8%. Jau 10 metų veikia buitinių atliekų perdirbimo fabrikas Leningrade. Kasmet fabrikas perdirba 480 tūkst. m³ šiukšlių. Fabrike iš šiukšlių pagaminama 350 tūkst. t. komposto, kuris naudojamas 32 Leningrado iltnamiuose. Šiukšlių apdorojimo ir nukenksminimo technologija gana sudėtinga: jos veikiamos aukšta temperatūra, drėgme, oru ir kitais komponentais, kurie nukenksmina apdorojamą masę. Prieš tai iš šiukšlių atskiriamas medis ir guma. Jie deginami ir gaunama derva, naudojama antikorozinė medžiagų gamyboje. Mag-netu išrenkamos juodųjų metalų atliekos, o separatoriūje išskiriamos spalvotųjų metalų liekanos, įvairios folijos ir t.t. Ilgą laiką būdavo sunkumų dėl stiklo, kurio atliekose iki 13%. Dabar išmoka jį smul-kinti į miltus presavimo būdu.

Siuo metu Leningrado buitinių atliekų perdirbimo fabrike dirba (be administracijos darbuotojų) 60 žmonių. Dabar fabrikas rekonstruojamas ir plečiamas. Pradėjus eksploatuoti antrąją eilę, pasitelkus naujoves – pramoninę televiziją, pneumo-transporth, automatiką, fabrike žmonių

beveik nepadaugės, o jo pajėgumas žymiai padidės.

Maskvoje veikia vienas pirmųjų šalys šiukšlių utilizavimo fabrikas. Į jį patekusios šiukšlės deginamos garo katilų pakurose, o garas – 123 tūkst. t per metus – tiekiamas Maskvos gamykloms. Iš organinių atliekų biokameroje gaminamas kompostas, kuriame apstu azoto, fosforo ir kalcio. Gamykloje perlydomas metalo laužas.

Pastaruoju metu visame pasaulyje, ypač išsivysčiusiose šalyse, pramonės ir buitinių atliekų utilizavimo problema tapo labai opi, nes ji liečia itin svarbias žmonijai ekonomikos ir gamtos apsaugos sritis. Ji jaudina įvairių pramonės šakų specialistus ir mokslininkus.

Mūsų šalis apima didžiulę planetos teritoriją, todėl šiai problemai pas mus skiriama labai daug dėmesio. Ją planingai sprendžia moksliniai centrai, projektavimo ir technologijos organizacijos. 1981 m. TSKP Centro Komitetas ir TSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl geresnio žaliavų, kuro bei energetikos ir kitų materialinių išteklių taupymo ir t. t. Kalnakasyboje diegiama kompleksinė metalų gamyba. Iš rūdos išskiriant pagrindinį elementą, išgaunami ir šalutiniai elementai. Spalvotosios metalurgijos gamyklose beveik pusė cheminųjų elementų išgaunama kaip šalutiniai.

Dar netobula mineralinių naudingųjų iškasenų gavybos technologija šachtose. Kasant akmens anglis 25% jų lieka po žeme. Geležies rūdos netenkama apie 20%, o kalio druskų – net 50%. Daug naudingųjų iškasenų prarandama gabenant ir atliekant pirmųjų apdorojimą. Ekonomistai teigia, kad mineralinių žaliavų išteklių dvigubai padidėtų, jeigu būtų galima išvengti jų praradimų.

Visos gamybinės ir buitinės atliekos turi būti antrinio vartojimo ištekliai. Tai ir pagrindinės gamybos atliekos, ir pašalinės atliekos. Antrinių išteklių problema turi du pagrindinius ekonominius aspektus: pagrindinė gamyba privalo būti be atliekų, o jeigu jų atsiranda, turi būti visiškai ir racionaliai suvartojamos. Jeigu atliekos yra tokios pat sudėties, kaip ir žaliava, jas galima gražinti į gamybą. Toms operacijoms atlikti sudaromas grįžtamasis ciklas, kur atliekos apdorojamos ir paruošiamos vartoti. Jeigu atliekų sudėtis ar forma kitokia arba jų nebegalima suvartoti pagrindinėje gamyboje, tai sudaroma nauja savarankiška technologinė linija, išleidžianti kitokį produktą. Seniau, kai atliekų panaudojimo problema neturėjo didesnės ekonominės reikšmės, gamyklos buvo statomos nepaisant gamtos apsaugos poreikio. Dabar, tobulinant ir rekonstruojant tokias gamyklas, susiduriama su aibe rūpesčių: trūksta lėšų, gamybinio ploto, mašinų, įrengimų, darbo jėgos... Dėl to daug atliekų kol kas nepanaudojama liaudies ūkyje. Kartais jų panaudoti neįmanoma, kartais – ekonomiškai neefektinga.

Neturėtų būti nepanaudotų gamybinių ar buitinių atliekų. Bet kokios atliekos yra cheminiai junginiai, o juos galima suvartoti kitų liaudies ūkiui reikalingų produktų gamybą.

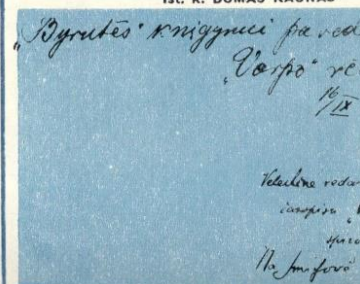
ČEKŲ KALBININKO AUTOGRAFAŠ

Apie žymaus čekų indoeuropeisto ir baltisto Josefo Zubato (1855–1931) ryšius su Lietuva, matyt, jau galėtume rašyti atskirą darbą – tiek susikaupę medžiagos Mokslininkas ne vėliau kaip 1885 m. susisiekt su Tilžės lietuviais, prašydamas parūpinti vadovėlių mokytis lietuvių kalbos. Jam 1885 m. lapkričio 23 d. laišku atsakė „Aušros“ redaktorius ir spausdininkas J. Mikšas ir patarė imtis K. R. Jakobio ir M. Feikelio knygų. J. Zubatas domėjosi Pabaltijo tautų tautosaka. Nestokodamas kompozitoriaus gabumų, jis harmonizavo dvi lietuvių liaudies dainas „Pas močiutę augau“ ir „Linelius roviau“. 1896 m. vasario 16 d. (vykusioje „Birutės“ draugijos šventėje Tilžėje) jos buvo atliktos. Kompozitoriui apie šventę laišku (atrodo, Jie susirašinėjo ir anksčiau) pranešė Mažosios Lietuvos spausdininkas, žurnalistas ir geras dainininkas E. Jagomastas. Jis rašė: „Abėjos dainos tapė neįsimenamų sopraną turinčios lietuviškos pagiedotos ir su meilumu žmonių priimtos, ir Talmistai širdingai dėkui už proce, kurę turėjote prie sutaisymo dainų, dėl gero mūsų mielos Lietuvos“. 1901 m. birželio 17 d. Čekų mokslo draugijoje J. Zubatas skaitė pranešimą apie A. Sleicherio archyve saugomą lietuvių tautosakos medžiagą ir jį kartu su 11 liaudies dainų paskelbė moksliniame žurnale. Kita čekų mokslininko darbo sritis – lingvistinė veikla – plačiai nušviesta A. Sabaliausko knygoje „Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija“, todėl prie šios temos ilgiau nesustosime.

Siandien J. Zubato ryšius su Lietuva panoramą galime dar labiau praplėsti. Rašančiam šias eilutes neseniai į rankas pateko kalbininko knygelė vokiečių kalba „Apie kai kuriuos lietuvių ir latvių praveiksmiška vartojamus inagnininko darinius (Über einige lit. und lett. adverbien, gebrauchte instrumentaltildungen). Tai į kieto kartono viršelius įristas atspaudas (p. 120–145) iš mokslinio testinio leidinio „Indogermanische Forschungen“. Pirmo puslapio viršuje yra čekiškai rašyta dedikacija: „Didžiai gerbiama! Varpo“ laikraščio redakcijai autorius. Šmichovas, 4/9 1893“ (Veletėnė redakci časopisu „Varpas“ spisovatel. Na Smichov 4/9 1893). Ji paliudija apie kultūros istorikams visai nežinomą J. Zubato ryšius su lietuviškų periodinių leidinių redakcijomis Tilžėje.

„Aušros“ ir „Varpo“ redakcijos kaupė bibliotekėles. Tačiau specialaus pobūdžio čekų kalbininko mokslinis darbas žurnalistams vargu ar buvo reikalingas. Jie knygelę tuoj perdavė „Birutės“ bibliotekai, ką patvirtina greta dedikacijos esantis įrašas „Byrutes“ knygynui paveda „Varpo“ redakcija. 16/IX.1893“. Ir draugijos antspaudas. 1908 m. „Birutės“ biblioteka buvo padovanota Lietuvos mokslo draugijai Vilniuje. Taip J. Zubato knyga su autografu išliko iki mūsų dienų ir praneša dar vieną reikšmingą faktą jos autoriaus bei lietuvių santykiams pažinti.

Ist. k. DOMAS KAUNAS

Vilniaus miesto istorijos požiūriu įdomios publikacijos apie seniausius Lietuvos miestų planus. Autorių aptariamas XVI a. faktiškos būklės Vilniaus planas, vertingas miesto užstatymo raidos aspektu. Taip pat įdomios publikacijos apie Vilniaus priemiesčius.

SENIAUSIEJI LIETUVOS MIESTU.

ALGIMANTAS MIŠKINIS, ALGIRDAS PALIULIS

Iki XX a. vidurio apie anksčiau parengtus Lietuvos miestų ir miestelių planus žinojome palyginti nedaug, nes, nepaisant jų reikšmės mūsų kultūros istorijai, nebuvo dedama pastangų juos suieškoti ir patyrinti. Neseniai padarytas pirmasis bandymas surinkti, susisteminti ir trumpai apibūdinti seniausius (iki 1800 m.) Lietuvos miestų ir miestelių planus. Pasirodė, kad tokių planų žinoma 151, jie liečia 47 Lietuvos miestus ir miestelius arba didokas jų dalis. Yra tarp jų ir žemėlapių planų (be žemėlapių), kuriuose miestų ar miestelių planavimas gana aiškiai pavaizduotas. Kai kurie jų buvo publikuoti, kiti — neskelbti, dar kiti nurodyti kaip neabejotinai buvę, bet iki šių dienų gal ir neišlikę. Daugiausia rasta Klaipėdos planų — 46, Vilniaus — 15, Kauno — 13, kitų miestų ir miestelių po kelis ar po vieną. Pagal miestų ir miestelių vaizdavimo pobūdį šie planai yra faktiškos būklės ir įvairaus masto bei lygio projektiniai planai. Miestai ar miesteliai planuose daugiausia vaizduojami horizontaline projekcija, arba tik kai kada paryškinamas vienas kitas svarbesnis statinys — rotušė, bažnyčia, pilis ar kt.

Ankstystiausias ir vienintelis XVI a. planas — tai Vilniaus faktiškos būklės planas, paskelbtas 1572 m. G. Brauno ir F. Hohenbergo atlase „Civitates orbis terrarum“. Jame atspindi, kaip manoma, miesto būklė 1520—1540 metais. Autorius kol kas nežinomas.

Vaizdavimo požiūriu panašus yra ir anksčiau iš ankstyviausių planų: tai Biržų faktiškos būklės planas (1 pav.). Manoma, kad jis buvo parengtas 1600 m. ar XVII a. pradžioje. Kadangi šio miesto plano-panoraminio vaizdo autoriumi laikomas žymus grafikas ir kartografas Tomas Makovskis, miręs apie 1630 m., dokumentas turėjo būti parengtas iki jo mirties. Praktiškai jį reikėtų priskirti XVII a. pradžiai ar net XVI a. pabaigai, nes tuo metu, rinkdamas medžiagą pirmajam Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio iniciatyva 1613 m. Amsterdame išleistam Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) žemėlapiui, T. Makovskis tikriausiai lankėsi Kaune, Vilniuje, Trakuose, Gardine, Biržuose ir kituose miestuose, kur ir išraižė jų vaizdus. Biržų vaizde jis užfiksavo ir miesto planą, o kitus miestus pavaizdavo tik panoramiškai.

Kažin ar seniausieji Vilniaus ir Biržų faktiškos būklės planai-vaizdai buvo vieninteliai LDK, parengti XVI a. — XVII a. pradžioje? Kad tuo metu ar anksčiau LDK galėjo būti parengti miestų ir miestelių planų, rodo bendras susidomėjimas urbanistika Vakarų Europoje ir kai kurie fragmentiški vietiniai duomenys.

Urbanistika pradėta domėtis Italijoje. Jos studijas skatino fortifikacinių sistemų kūrimas bei tobulinimas. XV a. antroje pusėje „idealių miestų“ suplanavo italų renesanso skulptoriai, architektas, inžinierius ir teoretikas Filaretė (Antonijus di Pietras Averlinas), apie 1500 m. — „naujo miesto“ planą pasiūlė renesanso teoretikas Fra Džakondas ir t. t. Tai buvo pro-

jekciniai miestų planai, tačiau jiems parengti tikriausiai pasinaudota realių miestų planais ir panoramomis. Susidomėjimas urbanistika iš Italijos persimetė į Prancūziją, Olandiją, Vokietiją, kitas Vakarų Europos šalis. Urbanistinė tema buvo rašomi traktatai, kuriuos autoriai iliustruodavo miestų planais ir vaizdais. Pavyzdys — gerai žinomas vokiečių renesanso tapytojo, grafiko ir teoretiko A. Diurerio traktatas „Pamokymai apie miestų, pilių ir gyvenviečių įtvirtinimą“. Jis buvo iliustruotas paties autoriaus pasiūlytu „idealaus miesto“ planu ir panorama.

Jau XV a. antroje pusėje LDK kultūra buvo orientuota į Vakarų Europą. Valdant Zygmantui Senajam, o po to ir Zygmantui Augustui, Lietuvą labai veikė italų renesansas. Tapo tradicija, kad didikai, kurie siekė užimti aukštas pareigas, turėjo atlikti bent jau privalomąją kelionę į Italiją. Italijoje ir kitose Vakarų Europos šalyse lankėsi daugelis LDK feodalų — Radvilos, Chodkevičiai, Pacai, Sapiegos ir kiti. Kai kurie jų ten vyko su didelėmis palydovų grupėmis. Tarp pastarųjų galėjo būti ir besidominčių užsienyje populiaria urbanistika. Netiesioginiai duomenys rodo, kad poetas ir pirmosios spausdintos Lietuvos istorijos autorius Motiejus Strykovskis, būdamas 1574 m. pasiuntiniu Turkijoje, vėliau Graikijoje ir Balkanų kraštuose, buvo nupiešęs tų kraštų pilių ir miestų planus, tik jie iki mūsų dienų neišliko. Galimas daiktas, kad iš užsienio kelionių grįžę feodalai arba jų palydovai nupiešė, kad ir be aiškesnių tikslų, ne vieno savo krašto miesto ar miestelio planą ar vaizdą, tik šie jų darbai mūsų nepasiekė arba kol kas yra nežinomi, kaip ir Simono Daukanto 1843.VI.29 d. laiške Teodorui Narbutui minimas pas Ukmergės maršalkos V. Vaisenhofo brolių buvęs „la-

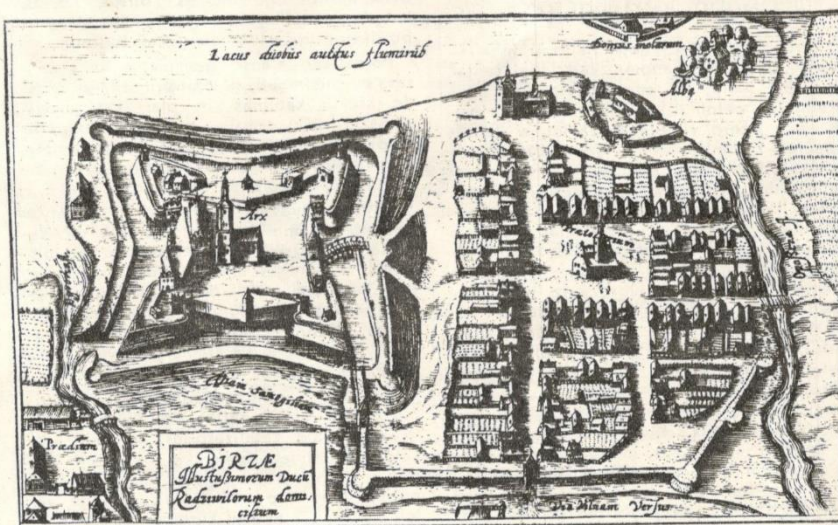
bai puikus Kazimiero Jogailaičio laikų Vilniaus planas... įsigytas iš kažkokio vokiečių auksakalio Vilniuje“.

Patys ankstyviausi įprastine forma — horizontaline projekcija — pavaizduotų Lietuvos miestų faktiškos būklės planai yra išlikę iš XVII a. pirmosios pusės. Tai Biržų ir Klaipėdą užėmusių švedų sudaryti planai. Du Biržų 1625 m. planai beveik identiški ir gana schemiški.

Iš trijų XVII a. pirmosios pusės švedų parengtų Klaipėdos faktiškos būklės planų vienas yra 1623—1630 m. laikotarpio. Tai mūsų žiniomis pirmasis išlikęs Klaipėdos planas. Klaipėdos planai sudaro apie 30% visų iki 1800 m. parengtų Lietuvos miestų ir miestelių planų iš dalies todėl, kad daugelis jų buvo padaryta tada, kai šį strategiškai svarbų Baltijos pajūrio centrą buvo užėmę švedai ar rusai, kurie daugiausia rūpinosi jo gynybinių įtvirtinimų atstatymu, tobulinimu, išplėtimu.

Tolėsnį XVII a. pirmosios pusės planų rengimą LDK stimulavo savos aukšto lygio karo inžinerijos, kartografijos ir urbanistikos mokyklos susikūrimas. Žymiausi jos atstovai buvo A. Naruševičius, A. Freitagas, F. Getkantas, J. Narūnavičius, K. Simonavičius.

Frydrichas Getkantas (1602—1666 m.), karaliaus Vladislavo Vazos karinis kartografas, buvo kilęs iš Prūsijos. Iškilus karo su Rusija ir Švedija grėsmei, F. Getkantas atvyko į Vilnių ir 1646—1648 m. braižė miesto planus, kad būtų galima sustiprinti Vilniaus gynybinius įtvirtinimus. Du Vilniaus planai yra neabejotinai jo parengti, o dėl kitų trijų kol kas abejojama, nes jie labai skiriasi nuo pirmųjų, nors jų parengimo data sutampa su F. Getkanto veiklos Vilniuje laikotarpiu ir nėra duomenų, kad be jo mieste tuo metu galėjęs būti kitas kartografas. F. Getkantui Lietuviškoje tary-

VILNIAUS JERUZALĖ

Ist. k. EDVARDAS VIDMANTAS

XVII a. septintojo dešimtmečio pradžioje Vilniaus vyskupas J. Belozaras sumanė miesto pakrastyje įrengti kalvarijas. Paprastai kalvarijos (kryžiaus kelio stotys su koplyčionais) buvo kuriamos kalvotose apylinkėse, kad simboliškai primintų Jeruzalės kraštovaizdį. Vilniaus kalvarijos buvo parinktos Verkių dvaro kalvotos apylinkės, priklausiusios Vilniaus vyskupui. J. Belozaras Vilniaus Jeruzalės įkūrimui pasiskyrė 7 valakus žemės tarp Neries ir Baltupio ir numatė išmūryti 35 koplytėles.

Kokios priežastys vertė kurti kalvarijas, jei tuo metu nei bažnyčių, nei vienuolynų Vilniuje netrūko?

Vilniaus kalvarijų atsiradimas nėra atsitiktinis dalykas. Jos susijusios su katalikų bažnyčios įtakos stiprinimu, išaugus baudžiauninkų valstiečių išnaudojimui. Valstiečių išnaudojimas XVII a. didėjo, stiprėjant kaimyninių valstybių ekonomikai. Tuo metu Vakarų Europoje, vystantis kapitalistiniams santykiams, išaugo grūdų paklausa. Lietuvos feodaliai, matydami naudą iš dirbamos žemės, ėmėsi stiprinti lažinį ūkį. Tuo tikslu buvo steigiami palivarkai, didina iriamos žemės plotai. Prie palivarkų buvo prijungiami naudmenos ir valstiečių dirbama žemė. Netekus dalies dirbamos žemės, padaugėjus lažo dienų, smarkiai blogėjo valstiečių padėtis. Nepakeldami padidėjusio išnaudojimo naštos, jie pradėjo atkakliai priešintis feodaliniai vergovėi. Štai XVII a. antroje pusėje Pajūrio tiūnystės valstiečiai atsisakė vykdyti prievolės, Šventžeryje lazdomis ir akmenimis buvo užmuštas dvaro administratorius. Akmenės, Alytaus, Beržėnų, Šiaulių, Telšių ir kt. valsčių valstiečiai rašydavo pilnas teismui skundus dėl savo ponų neapsakomo išnaudojimo ir skriaudų.

Be sunkios ekonominės socialinės padėties, daliai Lietuvos gyventojų paliko pėdsakų reformacinis judėjimas. Istorikė I. Lukšaitė nurodo, kad radikalieji reformacinio judėjimo šalininkai kaltino katalikų dvasininkus už jų prabangų gyvenimą, laikė, kad Senajame testamente aprašyta vergovė negalinti būti pavyzdžiu krikščionims, skleidė žmonių lygybės idėją, reikalavo baudžiaivos panaikinimo. Nors XVII a. protestantizmas buvo nugalėtas, tačiau Lietuvos kaimo gyventojai nebuvo itin religingi. Feodalinė valdžia, siekdama valstiečius paversti paklusnia, ponui atsidavusia darbo jėga, buvo priversta griebtis prievartos — varu vesti atlikinėti religines apeigas. Pavyzdžiui, Tverų valsčiaus nuostatuose buvo nurodyta, kad kiekviename kaime būtų paskirti 2 dešimtininkai, vienas kiekvieną sekmadienį atvestų valstiečius į bažnyčią, o kitas — suburtų pasilikusius namuose į vieną vietą melstis. Dvarininkai buvo įpareigoti sekti, kad krikščionys, vestuvės ir

kitos apeigos būtų atliekamos su bažnyčia ir kunigu. Už bažnyčios nelankymą buvo skiriamos įvairios bausmės: piniginės baudos, plakimas rykštėmis, papildomas darbas dvare, priartinimas už kaklo prie bažnyčios durų. Zemaičių vyskupas M. Valančius knygoje „Zemaičių vyskupystė“ rašė, kad „senovėje klebonai, pajutę kokį nors vargdienį parapijoje šventomis dienomis į bažnyčią neinančią, žvejojant, darbą dirbant arba su pirkliais kelyje važiuojant, liepdavo dešimtininkams atvesti į špitolę, ketelą dienų batin pamarinti, ant galo, kaip reikiant kailį išdirbus, namo paleisti“. Sešuolių dvaro, priklausiusio Vilniaus vyskupui, nuostatuose buvo sakoma: „...reikalaujame, kad per visas šventes mažiausiai bent po vieną žmogų iš namų būtų šventose mišiose, už nepaklausymą pirmą kartą bausmė šešiais grašiais bažnyčios naudai, antrą kartą — dvigubai ir į kaladę įrakinti, trečią kartą dar didesnė bausmė turi būti skiriama. Kaimų dešimtininkai turi žiūrėti, kad tas būtų vykdoma“. Vyskupui priklausiusių Kuktiškių, Labanoro ir Sešuolių miestiečiai būdavo verčiami ne tik kasdien vaikščioti į bažnyčią, bet ir sekti, kas iš valstiečių, atvykę į miestelį, neužaina į bažnyčią. Dažnai už bažnyčios nelankymą pabaudų valstietis mokėdavo ir dvarininkui, ir kunigui. Taigi ne tik dvarininkai, bet ir vyskapai, kunigai, kurie valdė didelius žemės plotus, buvo suinteresuoti išlaikyti valstiečių paklusnius, ramius, apsaugoti juos nuo nepasitenkinimo. Tai galėjo padaryti tik bažnyčia. Kad iš bažnyčios feodalai tokios paslaugos laukė, rodo vieno didiko kalba seime: „Nei daugybė rašytųjų įstatymų, nei daugybei budriųjų magistratūrų nepajėgs nuveikti šiam reikalui tiek, kiek gali padaryti kunigas savo sumaniais pamokymais tuo metu, kada ramus ir klusnus žmogus ateina į bažnyčią klūpodamas pasiteisinti prieš dievą dėl savo veiksmų“. Pavojingiausia feodalams buvo valstiečių supratimas, kad reikia priešintis, kad priešintis bendromis jėgomis galima laimėti. Todėl bažnyčia, visai gindama baudžiavą, įrodinėjo, kad feodalinė santvarka esanti dievo nustatyta ir priešintis prieš ją bei pono valią yra sunki nuodėmė. Baudžiauninkams skundžiantis dėl dvarininkų daromų skriaudų ir neteisėjų, kunigai juos teisindavo apeliuodami į dievo valią, kuris „rojuje už pirmą nuodėmę įsteigė baudžiavą“. Didėjant neramumams ir augant valstiečių nepasitenkinimui sunkia baudžiauninko dalia, bažnyčia ieškojo veiksmingesnių poveikio priemonių. Tuo metu atsirado daug kryžiaus kelių, šventų ir stebuklingų vietų. Vieną iš tokių buvo ir Vilniaus kalvarijos. Kiekvienai kuriamai kalvarijų kryžiaus kelio stotei buvo suteiktas iš biblijos pagalimtas vardas, kaip Galgota, kurioje pagal biblijos padavimą buvęs nukryžiuotas Jė-

zus Kristus, Alyvo kalnas ir kt. Baltupio upelis kalvarijos pusėje buvo pavadintas Palestinos Cedronu. Prie upelio kranto buvo pastatyta Kristaus statula, pro kurią buvo einama tik keliais. Kalvarijos stočių (koplytelių) vardais, atitinkančiais Naujajame testamente Kristaus kryžiaus kelio stočių pavadinimus, siekta priminti tikintiesiems, ypač vargstantiems baudžiauninkams, kokias dideles kančias kentėjo Kristus, baudžiauninko vargai esą tik lašas jūroje palyginti su išganytojo. Svarbiausias bažnyčios uždavinys buvo slopinti valstiečių pasipriešinimą išnaudotojams, įtikinti juos, kad paklusnumas ir kentėjimas atneš išganyką ir pelnys dangaus karalystę, o priešinimasis — pražūtį.

J. Belozarui mirus, Vilniaus kalvarijas 1669 m. statyti baigė vyskupas A. Sapiega ir tuoj pat įsakė savo vyskupystės parapijoms vesti su procesijomis ir giesmėmis žmonai žmones. Tikintieji — sunkūs ligoniai, nusidėjėliai ar šiaip vargo prispaustieji — visi būdavo kunigų siunčiami į Vilniaus Jeruzalę. Cedrono upelio vandeniui jie plovėsi žaizdas ir kitas skaudamas vietas, nešė tą vandenį sunkiesiems ligoniams gerti, o pastarieji buvo raginami daryti įžadus aplankyti „šventas“ kalvarijos vietas ir t. t. Už kalvarijos aplankymą buvo skiriami atlydai. Katalikų vienuoliai — dominikonai, kuriems buvo perduotos kalvarijos, per kiekvieną bažnytinę šventę rengdavo procesiją iš Vilniaus į Verkių kalvarijas. Vasarą maldininkų atvykdavo iš įvairių Lietuvos vietų. Atvykusius už tam tikrą atlyginimą veddavo grupėmis vadovai kunigai ar vienuoliai. Stotčių apvaikščiojimas buvo susietas su išpažinties atlikimu. Karštos vasaros dienos nuilsintus, nevalgčius, ištroškusius, nuo vienos prie kitos stoties keliaujančius ir pilnus įspūdžių maldininkus, kai jie kūrė susilodavo poilsu, apimdavo ekstazės būseną...

Kalvarijos ne tik fanatizavo tikinčiuosius, bet, matyt, davė nemažą pelną vienuoliams. Vilniaus vyskupas M. Pacas, susivaidijęs su Vilniaus dominikonais, išvarė juos iš Vilniaus Jeruzalės ir 1675 m. į ją vieton pasikvietė dominikonus iš Varšuvos. Išvarytieji dominikonai pradėjo bylą, kuri truko 80 metų. Bylą laimėjęs Vilniaus dominikonams, Verkiai su visais turtais, kalvarijomis, vienuolynu perėjo į jų rankas. Jis tuoj pat atsinaujinio kalvarijų stotis, vienuolyną, pradėjo statyti naują bažnyčią. „Tiem visiems darbams pinigų sudėjo, — rašė 1907 m. J. B. „Vilniaus kalendoriuje“, — Lietuvos gyventojai, ir patys dominikonų išdas iš savo kasos neprivalėjo išdėti nė skatiko“. Bažnyčias kulto tarnų kova rodo, kad Vilniaus kalvarijos buvo ne tik „šventa“ vieta, bet ir objektas, dėl kurio vertėjo bylinėtis teismuose.

Akademikas J. Jurginis, išskeldamas kalvarijų veidmenį feodaliniai santvarkai, rašė, kad Vilniaus Jeruzalė su Palestinos vardais, 35 kalvarijų stotimis ir bažnyčia, pastatyta XVIII a., yra paminklas antrajai baudžiaivos laidai Lietuvoje. Toji Europos dalis, kuri antrosios baudžiaivos laidos nepergyveno, sparčiai žengė ūkių, kultūros kėlimo keliu. Joje buvo statomi fabrikai, o ne kalvarijos. Kalvarijų statymas Lietuvoje rodė baudžiaivos užsitęsimą ir feodalų siekimą išlaikyti savo pozicijas.

Kylant krašto gyvenimo kultūrai, keičiantis socialiniams ir ekonominiams gyvenimui bei vykstant sekuliarizacijai, Vilniaus Jeruzalės vaidmuo mažėjo. Tarybų Lietuvoje, kuriančioje išsivysčiusią socialistinę visuomenę, Vilniaus kalvarijos prarado savo reikšmę.

Skaitytojams pageidaujant

Č. Kudabos straipsniai pateikia specifinių geografinių žinių apie Vilniaus apylinkes (1983/5, p.8), hidrotechnikos specialistai A. Rimkus ir S. Vaikasas pristato Neries hidrologinius tyrinėjimus ir perspektyvinius vagos tvarkymus Vilniuje (1983/5, p. 18-19).

PAVILNIŲ KALVYNAIS

Prof. dr. ČESLOVAS KUDABA

Lyg ir nelauktai straipsnis mūsų žurnale apie keliavimą pėsčiomis daugelį sudomino, sužadino minčių (MG, 1982, Nr. 2, Nr. 8). Ne vienas skaitytojų pirmiausia pamastė apie savo panames: „Jei keliauti pėsčiomis, tai netoli, apie savo miestą...“ Bent jau iš pradžių.

Ne visų galimybių vienodai didelės, įdomios, patrauklios. Vienų laukia apymiesčių miškai ir mažesni miškeliai, buvusios dvarvietės su parkais; kitų — paupiai, paežerės, kalvynai. Vilnius yra tarp tų miestų, kuriems tik pavydėti kitos mūsų krašto gyvenvietės gali. Ir ne tik mūsų krašto. Sunku rasti analogiškuose Europos kraštovaizdžiuose miestą, kuris galėtų pranokti mūsų. Vien reljefo skulptūros įvairovė kokia! Į vakarus nuo Vilniaus tęsiasi nuotaikingi jauniausi kalvoti ežeruoti gamtovaizdžiai, į rytus, link Minsko, banguoja slėniuotų senojo apledėjimo Medininkų aukštumų nuolydžiai, nuo kurių šlaitų toli matyti. Artimosios pavilnės patrauklios ir smėlinių lygumų šilėta ramuma. O kur daugiau įvairesnių slėnių Lietuvoje rastum? be Vilniaus apylinkių? Taigi jau keturis žemėvaizdžių tipus paminėjome. Penktasis ypač originalus, tai — erozinių kalvynų patrauklius šlaitai ties Antakalniu. Žemaisiais Paneriais, Ribišėmis ir Markučiais.

Pamėginkime pasukti vienu kitu erozinių kalvynų taku. Takų po erozinius žemėvaizdžius ne vienas. Vingiuoja jie ir Žvėryno pakraščio šlaitais, kur Karoliniškių draustinis, Žemųjų Panerių ūksmėtis tarpukalviais. Sapięgynę ties Antakalniu, matyt, ne vienas žinome iš sniegingų žiemos popiečių. Į šį Vilniaus „tirolių“ traukia slidinėjimo entuziastai. Tiesa jų vis dar nedaug, beveik nematyti studentų, jaunimo, mažoka vidutinio amžiaus žmonių. Vienas kitas net žiemą čia ateina pėsčias.

[domiausias pėsčiųjų takas pavilniais — erozinių kalvynų šlaitais pro Markučius, Ribiškes, link Medininkų senųjų aukštumų. Antakalnio gyventojai gali nuo pat slenkščio su nedidelem kuprinukėm pėsčiomis patraukti. (Kuprinukų praktiškumą pastebėjau VDR: ir suaugę, ir jauni ir maži vaikai su jomis. Nešasi savo mažus daiktėlius, o rankos laisvos.) Iš bet kurio Vilniaus krašto nesunku atsirasti Olandų, Polocko ar Subačiaus gatvės gale. Nuo čia ir reikia pradėti laiptoti, žvalgytis, prisiminti vieną ar kitą praeities vertybę, čia besilankiusiųjų minčių.

Siauriau Olandų ir Polocko gatvių naujosios kryžkelės, tarp Vilnios slėnio ir senų raguvų (jų dugnu naujas kelias į N. Vilnią nutiestas) iškyla plokščiaviršis atragis. Apaugęs senu, retakamieniu šilu lyg sodu. Puikūs reginiai iš ten į slėnius, kalvotas tolius anapus Vilnios į senamiesį, kuris plyti įsaulio link ir beveik visada patraukliai, net kšek paslaptinai atrodo. Graži vieta! Ją vilniečiai pavadino Belmontu (lot. bellus mons „gražus kalnas“). Ir mėgdavo nuo seno šį kalną, atsilankydavo pėsti, nors čia XIX a. buvo miesto pakraštys, stovė-

jo viena kita vila, užmiesčio restoranas. 1831 m. čia būrėsi sukilėliai, aukštyn palei Vilnią. Kučkoriskėse, turėjo ginklų sandėlį. Į slaptus susirinkimus čia rinkosi ir 1863 m. sukilėliai. Vėliau, XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, kalne vykdavo gegužinės, jaunimo pasilinksminimai. Mėgo Belmontą universiteto studentai.

O kitapus brastėtos Vilnios — raiškios kalvelės, auga galingi rimti saugantys ąžuolai. Ten Markučių ąžuolynas, sena medinė sodyba, dabar A. Puškino muziejus. Prie tos pačios Vilnios, tame pačiame jos šone, skvere, kuris Gedimino kalno, papėdėje ošia — paminklas poetui. Ne atsitiktinio sentimentu pagauti Vilniaus gyventojai saugo didžiojo poeto atminimą. Nors pats jis čia niekada nebuvo, bet jojo gentainiai — pirmakiai ir palikuonys — vaikščiojo po šį slėnį. Cerkvės senoje skaitome, jog prosenelį afrikietį Hanibalą Petras I 1707 m. vežė pro Vilnių, mažoje Piatnicos cerkvėje (Gorkio g.) krikštijo. O vėliau, jau poetų žuvus, Markučiuose gyveno jo palikuonis.

Markučių kraštovaizdis patrauklus pirmiausia gamtiniu turtingumu. Slėnio šlaitas prie Vilnios suskaidytas erozijos, tarp gilų raguvų iškyla liekaniniai keterėti gūbriai. Gilumoje srūva šaltinėti upokšniai, o aukščiau ąžuolai, ąžuolai... Senojo

ąžuolyno ir šiaip mišraus miško čia išliko keliolika hektarų. Bet kuriuo metu ąžuolynas nuotaikinga: žibuoklių dienomis, sodriai žaliais vasaros mėnesiais, rudens lapų kritimo nuotaikoje, pagaliau žiemą. Vietovei romantiškumo teikia įdomi, ne iki galo žinoma praeitis.

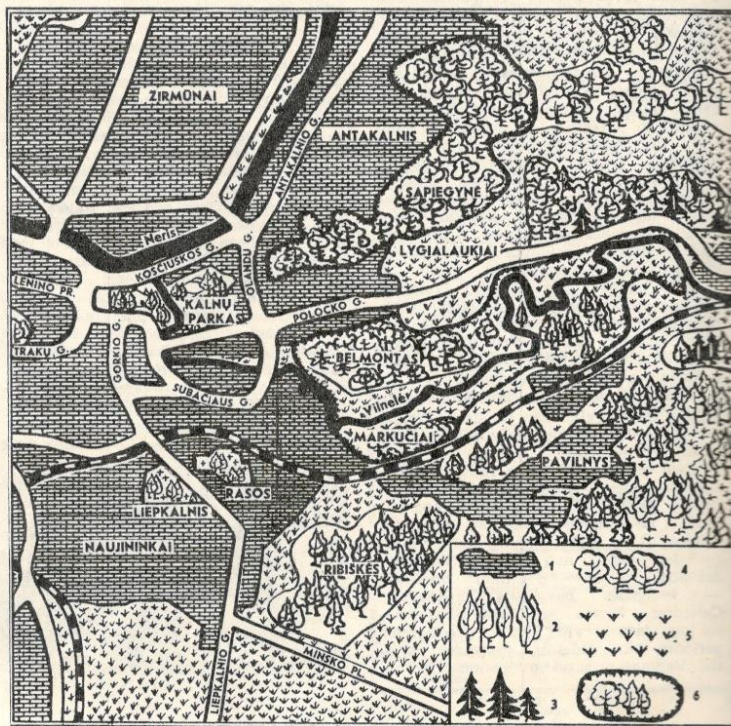
Kitados Markučių ąžuolynas (veikiausiai tada miško būta didesnio) buvo Lietuvos kunigaikščių vasarvietė. 1867 m. žemės sklypą su ąžuolynu įsigijo Rusijos susisiekimo ministras A. Melnikovas, pastatė čia medinius rūmus. Jo dukrai Varvarai nutėkėjus už jauniausiojo A. Puškino sūnaus Grigorijaus, paveldėti jųjų buvo ir Markučiai. Bet Melnikovai kurį laiką gyveno poeto palikame Michailovske, netoli Pskovo, ir tik pačioje XIX a. pabaigoje, kai buvo ruošiamasi pažymėti poeto gimimo šimtmetį, nugyventą tėvoniją Michailovske vaikai pardavė Rusijos Mokslų Akademijai, o patys persikėlė į Vilnių, Markučius.

Poeto sūnus į Markučius parsivežė savo tėvo daiktų, baldų, knygų. Kai kuriuose kambariuose drobės apmušalai, siuvinėti Michailovsko baudžiauninkų, Michailovsko palaukėje augo trys pušys, giliai įsmigusios poeto vaizduotės:

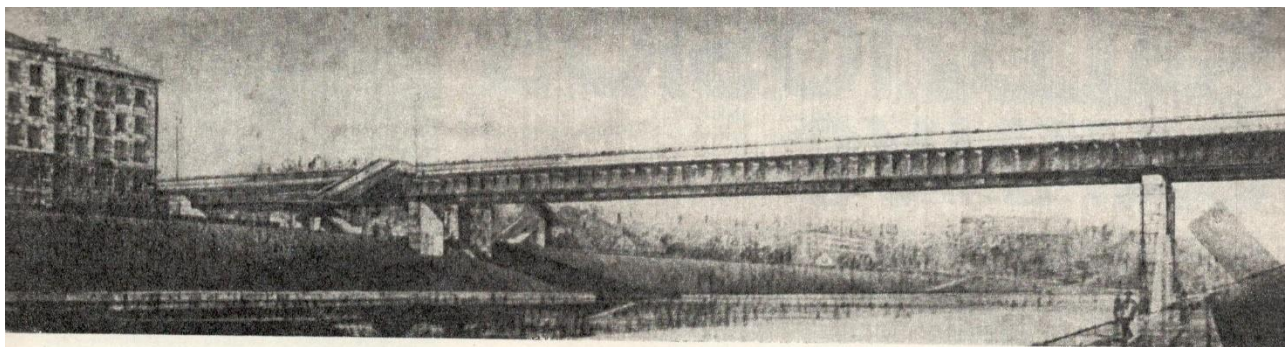
„Kur baigiasi riba senolių žemės
Ir kelias, liūčių išraustas, į kalną
Pasisuka, trys pušys tebestovi...“

1895 m. liepos vėjuotą naktį viena jų

Pavilnių kalvynai: 1 — užstatyti plotai; 2 — lapuočiai; 3 — eglynai; 4 — pušynai; 5 — pievos, dirvos, kolektyviniai sodai; 6 — plotai, verti skelbti gamtiniais draustiniais

Žurnale randame publikacijų apie kai kuriuos techninius sprendimus bei Vilniaus susisiekimo gerinimo projektus. Štai N. Dūda savo straipsnyje kalba apie tiltus per Nerį bei numatytą per kelerius metus pastatyti naująjį tiltą prie Vilniaus pedagoginio instituto. Tiltas suprojektuotas Leningrado valstybiniame tiltų projektavimo institute (Napoleonas Dūda. Naujas statins Vilniuje // Mokslas ir gyvenimas, 1983, Nr. 11, p. 29).

Toks bus naujasis tiltas

NAUJAS STATINYS VILNIUJE

NAPOLEONAS DŪDA

Prieš Didįjį Tėvynės karą Vilniuje per Nerį buvo tik keturi tiltai. Iš jų du transporto: Žalasis tiltas dabartinės Dzeržinskio gatvės pradžioje ir Žvėryno tiltas Lenino gatvės tęsinyje. Be šių tiltų, Neries krantus jungė dar du strateginiai tiltai su siauraisiais geležinkeliais iš geležinkelio stoties į parako sandėlius, esančius Šeškinės kalno papėdėje ir Antakalnyje (Šilo gatvėje). Tuometiniai tiltai buvo siauri, važiuojamoji dalis medinė. Jų atramos stovėjo upės vagoje ir pavasario potvynio metu labai trukdė ledonešiu.

Vokiškieji okupantai atsitraukdami iš Vilniaus susprogdino visus tris metalinius tiltus. Liko stovėti tik niekam nereikalingas medinis tiltas Vingio parke. Po karo jis kurį laiką tarnavo pėstiesiems, kurie iš Žvėryno juo eidavo į Vingio parką.

Dar buvo girdėti patrankų dundesys, o Tarybinės armijos kariai jau ėmėsi atstatyti sugriautą Žvėryno tiltą. Per labai trumpą laiką darbai buvo baigti. Buvo pastatytas ir laikinas medinis tiltas per Nerį vietoje sunaikinto Žaliojo tilto, o 1952 m. šioje vietoje buvo nutiestas naujas platus metalinis tiltas transportui ir pėstiesiems. Skulptoriai jį papuošė monumentaliomis grupinėmis skulptūromis. 1965 m. pastatytas originalus gelžbetoninis Žirmūnų tiltas, kuris Tarybų Sąjungoje pripažintas vienu geriausių. Jo projektuotojams ir statytojams paskirta TSRS Ministrų Tarybos premija. Po to Vilniuje prasidėjo tikra tiltų statybos epocha. Pastaraisiais metais pastatyti Lazdynų, Valakampių, Tarybų, Gariūnų tiltai. Dabar per Nerį jau stovi septyni transporto ir vienas pėstiejių tiltas. Šiuo metu mieste statomas antrasis originalus vatinis pėstiejių tiltas per Nerį, kuris Vingio parką sujungs su Žvėrynu ir miesto centru. Taip pat sparčiai statomas antrasis transporto tiltas ties Gariūnais.

Dabartinis Žvėryno tiltas atsiradęs 1906 metais. Jis pergryveno du pasaulinius karus ir nebegali išlaikyti šiuolaikinio trans-

porto srauto. Specialistai ir vadovaujantys darbuotojai buvo dviejų skirtingų nuomonių: vieni siūlė statyti naują tiltą, kiti — rekonstruoti esamą. Kad ši problema būtų teisingai ir racionaliai išspręsta, Lietuvos TSR Ministrų Taryba sudarė neutralią komisiją, kurios nariai buvo žymūs mūsų respublikos tiltų statybininkai bei specialistai iš Rygos ir Leningrado. Visi komisijos nariai padarė vieną išvadą, kad tikslingiau yra statyti naują šiuolaikinį tiltą per Nerį P. Cvirkos gatvės tęsinyje. Esamą Žvėryno tiltą pasiūlyta truputį paremontavus ir sutvarkius, palikti pėstiesiems ir lengvajam transportui.

Leningrado valstybinis tiltų projektavimo institutas „Lengiprotransmost“ paruošė naujo tilto projektą. Peržiūrai buvo pateikta net 12 tilto variantų. Iš pradžių buvo manoma statyti gelžbetoninį tiltą ir kiek galima labiau panaudoti Tarybų tilto statybos klotinius ir įrangą. Tačiau, paruošus gelžbetoninio tilto projektą, pasirodė, kad jis labai panašus į ką tik pastatytą Tarybų tiltą. Be to, atrodė gana sunkus, slegiantis ir palyginti brangus — sąmatinė vertė apie 4,5 mln. rublių. O čia labiausiai tiltų lengvas, gražus tiltas.

Rygos tiltų statybos tresto Nr. 5 vadovybėl sutikus statyti šioje vietoje metalinį tiltą, Leningrado tiltų projektavimo institutui buvo duota papildoma užduotis skubiai paruošti metalinio tilto projektą. Projektuotojai — inž. V. Kisliakovas ir arch. J. Sinica — pateikė net 5 metalinio tilto variantus. Šiandien tilto projektas jau patvirtintas, ruošiami darbo brėžiniai ir artimiausiu metu prasidės statyba.

Tiltas bus penkių angų. Per pačią upę viena 77 m ilgio anga, vagoje tilto atramų nebus, tik ant kranto. Dešiniajame upės krante — 31,5 m anga, o kairiajame upės krante (P. Cvirkos gatvėje) — trys. Tiltų ilgis — 205,24 m, plotis — 23 metrai. Važiuojamosios dalies plotis — 17 metrų. Abiejose tilto pusėse bus įrengti

2,2 m pločio šaligatviai. Estakadinėje tilto dalyje šaligatvių nebus, suprojektuoti tik metro pločio techniniai praėjimai. Šaligatviai nuo važiuojamosios dalies atskirti 75 cm aukščio barjeru. Nulipti nuo tilto į K. Poželos gatvę įrengiami 3 m pločio gelžbetoniniai laiptai.

Pagrindines ilgiausias tris tilto angas dengia dvi 3 m pločio metalinės sijos. Iš abiejų tilto pusių įrengiamos konsolės, kurios vizualiai sumažins tilto sijų aukštį ir suteiks tiltui lengvumo ir grakštumo. Metalinės sijos montuojamos iš atskirų 21 m ilgio elementų. Kiekvieno svoris apie 15 tonų. Sijos bus sumontuotos ant kranto ir užtrauktos ant tilto atramų. Sijos bloka! sujungiami specialiais varžtais.

Tiltas P. Cvirkos gatvėje užsibaigs pylimu su vertikaliomis gelžbetoninėmis atraminėmis sienutėmis. Toliau jis viaduku kirs tunelį, kuris statomas miesto centre po Tarybų aikšte, Lenino prospektu ir P. Cvirkos gatve. Ties 23 vid. mokykla naujasis tiltas susilies su gatvės paviršiumi.

Statant šį didžiulį tiltą, teks suvirinti beveik 1000 t armatūros tinklo, reikės pakloti 4209 m³ aukštos kokybės betono, sumontuoti 846 m³ surenkamojo gelžbetonio. Tiltą statys 24-ojo tiltų statybos būrio Vilniaus ruožo darbininkai.

Per šį tiltą bus keturių judėjimo juostų transporto magistralė. Ji eis P. Cvirkos, Liubarto ir Kęstučio gatvėmis. Ateityje ji suks Birutės gatvę į Kosmonautų prospektą. Liubarto gatve, tiltu ir P. Cvirkos gatve bus nutiesta nauja troleibusų linija.

Praeis 3—4 metai ir Vilniuje, miesto centre, atsiras dešimtas transporto tiltas per Neries upę. Ateinantį penkmetį per Nerį ir Vilnios upes bus pradėti statyti nauji tiltai. Pagal miesto generalinio užstatymo planą artimiausiais penkmečiais per Nerį reikia pastatyti 2 transporto ir 2 pėstiejių tiltus, o per Vilnios upę — 3 transporto ir 2 pėstiejių tiltus.

Apibendrinant pasakytina, kad „Mokslas ir gyvenimas“ 1980 – 1985 m. tebeliko tarybinės ideologijos ribose, bet spausdino daug neideologizuotos medžiagos, akademinio pobūdžio straipsnių iš labai įvairių sričių.

Skaitant 1980 – 1985 m. „Mokslo ir gyvenimo“ komplektus, būtina atminti redakcijos nuostatą – pateikti ideologiškai neutralų ar lojalų publikacijos pavadinimą ir tada jau pilnai dėstyti temą. Tai – mokslo populiarinimo žurnalas, kuris publikavo tiek techninių, tiek humanitarinių sričių išradimus bei garsino jų autorius, pristatydavo matematikos, fizikos, medicinos, astronomijos autorių tyrinėjimus, spausdino jaunųjų mokslininkų, ypač apgynusių kandidatines disertacijas, straipsnius. Gana plačiai buvo rašoma apie LDK kunigaikščius, jų karus su Rusia (garsesnių mūšių jubiliejų progomis), pristatomi etnogenezės tyrinėjimai (kitur tokių publikacijų išvis nebuvo, nebent išeivijos ar Vakarų leidiniuose). Daug publikacijų skirta kompleksiniams baltistų tyrinėjimams. Žinoma, aptariamam laikotarpiu pirmiausia buvo nušviečiama revoliucinė ir proletarinė Vilniaus istorijos bei kultūros tematika, trumpai pristatomi tarybinės praeities veikėjai, bet dažnai marksistiniai straipsnių pavadinimai būdavo tik duoklė cenzūrai, o tekstuose buvo pateikiama platesnė medžiaga bei pasaulinis įvykių kontekstas. Pavyzdžiui, viename savo straipsnių, kuris skirtas ateistui Liščinskiui, Juozas Jurginis apžvelgia XVI – XVIII a. visuomeninės minties raidą, filosofinius jėzuitų ir protestantų ginčus, mini Vilniaus didikus, vyskopus, bajorus... Ideologiškai teisingas žodis „ateistas“ straipsnio pavadinime leido autoriui nušviesti humanistinių idėjų sklaidą Lietuvoje ir Vilniuje, kuris universiteto ir jo profesorių dėka buvo progresyvios minties centras Rytų Europoje. Toks gudravimas nesunkiai pastebimas ir kitose šio autoriaus publikacijose (pvz. apie karalaitį Kazimierą, (1984/4, p. 11-12). Kai būdavo publikuojama ideologiškai nepatogi (pvz. religinio turinio) medžiaga, puslapio apačioje būdavo priedas „skaitytojams pageidaujant“ (žr. straipsnį apie Vilniaus Jeruzalę).

„Mokslas ir gyvenimas“ populiarino ne tik Lietuvos mokslą, bet garbingai pristatydavo iškiliausius jo atstovus. Antrajame žurnalo viršelyje tradiciškai buvo spausdinama jubiliejų švenčiančio žymaus savo srities mokslininko nuotrauka ir redakcijos sveikinimas, o toliau būdavo publikuojamas jo straipsnis. Žurnalo redakcija siekė skelbti žymiausius Lietuvos pasiekimus įvairiose srityse – technikos moksluose, medicinoje, fizikoje, biologijoje, humanistikoje.